

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний університет кораблебудування імені адмірала Макарова
Навчально-науковий педагогічний інститут імені В. О. Сухомлинського

Кафедра історії

«Допущений до захисту»

Завідувач кафедри Рижева Н. О.

(підпис)

«15» листопада 2025 р.

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»

на тему:

**Економічний розвиток Української РСР в другій половині 1960-х –
першій половині 1980-х рр. в контексті господарської реформи
О. Косигіна – О. Лібермана 1965 р.**

Виконав: студент 6852м групи

(підпис) **Філенко А. А.**

Керівник роботи:

Доктор історичних наук, в. о. професора

(підпис) **Буглай Н. М.**

Миколаїв – 2025 р.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Національний університет кораблебудування імені адмірала Макарова
Навчально-науковий педагогічний інститут імені В. О. Сухомлинського

Кафедра історії

Спеціальність 032 Історія та археологія

Освітня програма Історія та археологія

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Гарант освітньої програми

Нефьодов Д. В.

 (підпис)

« 15 » вересня 2025 р.

ЗАВДАННЯ

НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ

Студенту Філенко Артему Андрійовичу

1. Тема роботи: Економічний розвиток Української РСР в другій половині 1960-х – першій половині 1980-х рр. в контексті господарської реформи О. Косигіна – О. Лібермана 1965 р.

Керівник роботи: д.іст.н., в. о. професора Буглай Н. М.

Затверджені наказом ректора № 1383-УЧ від «26» листопада 2025 р.

2. Термін подання роботи: до 01.12.2025 р.

3. Вихідні дані по роботі: офіційні статистичні видання, нормативно-правові акти, документи партійних і господарських органів, матеріали архівів, публікації преси, мемуаристика, фахова література, репозитарій університету.

4. Перелік питань, що належать до розробки (найменування розділів):

Розділ 1. Історіографія, джерельна база і методологія дослідження.

Розділ 2. Господарська реформа 1965 р. та її впровадження в економіці УРСР.

Розділ 3. Економічний розвиток Української РСР у 1965–1985 рр.

5. Перелік презентаційних матеріалів: мультимедійна презентація

6. Дата видачі завдання: 20.09.2024 р.

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№	Назва етапів роботи	Терміни виконання етапів роботи	Примітка
1	Вибір теми та ознайомлення керівника з планом кваліфікаційної роботи	Вересень 2024	Виконано

2	Визначення мети, завдань, об'єкта та предмета дослідження	Жовтень 2024	Виконано
3	Складання плану, підбір і опрацювання списку використаних джерел	Листопад 2024	Виконано
4	Написання вступу. Розділ 1. Історіографія, джерельна база і методологія дослідження	Грудень 2024	Виконано
5	Розділ 2. Господарська реформа 1965 р. та її впровадження в економіці УРСР	Лютий 2025	Виконано
6	Розділ 3 Економічний розвиток Української РСР у 1965–1985 рр. Написання висновків, укладання списку використаних джерел та літератури. Оформлення магістерської роботи	Червень 2025	Виконано
7	Передача магістерської роботи рецензенту для рецензування	Вересень 2025	Виконано
8	Передача магістерської роботи науковому керівникові для написання відгуку	Жовтень 2025	Виконано
9	Попередній захист магістерської роботи	Листопад 2025	Виконано
10	Захист магістерської роботи	Грудень 2025	Виконано

Студент

Філенко А. А.

Керівник роботи

Буглай Н. М.

АНОТАЦІЯ

Філенко А. А. Економічний розвиток Української РСР в другій половині 1960-х – першій половині 1980-х рр. в контексті господарської реформи О. Косигіна – О. Лібермана 1965 р. Кваліфікаційна робота зі спеціальності 032 Історія та археологія освітньої програми «Історія та археологія». Миколаїв: НУК імені адмірала Макарова, 2025. 87 с.

В кваліфікаційній роботі здійснено комплексне вивчення економічного розвитку УРСР у 1965–1985 рр. у контексті господарської реформи 1965 р., з’ясовано зміст реформи, особливості її впровадження в українських умовах, результати для промисловості, сільського господарства, інфраструктури та рівня життя, а також причини поступового згортання реформаторських імпульсів і наростання кризових явищ у 1970–1980-х рр.

Наукова новизна полягає у фокусі на республіканському (українському) рівні аналізу реформи 1965 р., де поєднуються реконструкція задуму й інструментів реформ із вимірюванням їхнього фактичного впливу на галузеву структуру, продуктивність і соціальні результати. Робота пропонує інтерпретацію реформи як «внутрішньої інституційної корекції» планової системи, що дала коротко- і середньострокові ефекти (оптимізація стимулів, краща координація постачання-збуту в окремих ланках, певне зростання продуктивності), але нашкоджувалася на жорсткі обмеження: централізоване ціноутворення, «закон валу», дефіцити комплектуючих, інвестиційний пріоритет важкої індустрії, слабкі зворотні зв’язки «якість–споживач».

Практичне значення результатів полягає в уточненні причинно-наслідкових зв’язків між інституційними змінами та реальними показниками ефективності, що релевантно для сучасної економічної політики: питання координації інвестиційних пріоритетів, модернізації виробничої бази, збалансування галузевої структури, ролі стимулів і автономії виробників за умов макроекономічних обмежень. Історичний досвід УРСР дає матеріал для

порівнянь із пострадянськими трансформаціями та нинішніми викликами промислової політики.

***Ключові слова:** господарська реформа 1965 р., економіка, Овсій Ліберман, Олексій Косигін, промисловий розвиток, радянська модернізація, соціально-економічні процеси, Українська РСР*

ABSTRACT

Artem Filenko. Economic Development of the Ukrainian SSR in the Second Half of the 1960s – the First Half of the 1980s in the Context of the O. Kosygin – O. Liberman Economic Reform of 1965. Qualification thesis in specialty 032 History and Archaeology, educational program “History and Archaeology.” Mykolaiv: Admiral Makarov National University of Shipbuilding, 2025. 87 p.

The qualification thesis provides a comprehensive study of the economic development of the Ukrainian SSR in 1965–1985 in the context of the 1965 economic reform. It clarifies the content of the reform, the specifics of its implementation under Ukrainian conditions, its outcomes for industry, agriculture, infrastructure, and living standards, as well as the reasons for the gradual curtailment of reformist impulses and the rise of crisis phenomena in the 1970s–1980s.

The scientific novelty lies in focusing on the republican (Ukrainian) level of analysis of the 1965 reform, combining the reconstruction of its design and instruments with an assessment of their actual impact on sectoral structure, productivity, and social outcomes. The paper interprets the reform as an “internal institutional correction” of the planned system, which produced short- and medium-term effects (optimization of incentives, improved supply–distribution coordination in certain sectors, moderate growth in productivity), but faced rigid constraints such as centralized pricing, the “gross output law,” shortages of components, investment prioritization of heavy industry, and weak feedback between product quality and consumer demand.

The practical significance of the results lies in identifying causal links between institutional changes and real efficiency indicators, which is relevant for modern economic policy – particularly in the coordination of investment priorities, modernization of the production base, balancing of industrial structure, and shaping of producer incentives and autonomy under macroeconomic constraints. The historical experience of the Ukrainian SSR provides valuable material for

comparison with post-Soviet transformations and current challenges in industrial policy.

Keywords: *1965 economic reform, economy, Ovsey Liberman, Alexei Kosygin, industrial development, Soviet modernization, socio-economic processes, Ukrainian SSR.*

ЗМІСТ

ВСТУП	9
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА І МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	13
1.1. Стан наукової розробки теми	13
1.2. Джерельна база	17
1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження	22
РОЗДІЛ 2. ГОСПОДАРСЬКА РЕФОРМА 1965 Р. ТА ЇЇ ВПРОВАДЖЕННЯ В ЕКОНОМІЦІ УРСР.....	30
2.1. Передумови та зміст господарської реформи О. Косигіна – О. Лібермана	30
2.2. Особливості реалізації реформи в промисловості, сільському господарстві та системі управління Української РСР	34
2.3. Проблеми і суперечності втілення нових принципів господарювання ...	39
РОЗДІЛ 3. ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ РСР У 1965–1985 РР.	49
3.1. Динаміка розвитку промисловості, сільського господарства та інфраструктури	49
3.2. Соціально-економічні результати та рівень життя населення	54
3.3. Причини згорання реформ і кризові тенденції радянської економіки у 1970–1980-х рр.	58
ВИСНОВКИ	68
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	81

ВСТУП

Актуальність дослідження. У другій половині 1960-х – першій половині 1980-х років економіка Української РСР розвивалася в руслі загальносоюзної моделі планового господарства, але водночас пережила одну з наймасштабніших спроб її «внутрішньої модернізації» – господарську реформу 1965 р. Реформа, відома як ініціатива Косигіна–Лібермана, спрямована на посилення господарського розрахунку, прибутковості та самостійності підприємств у межах централізованого плану. Для УРСР, яка посідала провідні позиції у важкій і хімічній промисловості, машинобудуванні, металургії, енергетиці та аграрному виробництві, ця реформа означала не лише корекцію техніко-економічних параметрів, а й перегляд практик управління, постачання, збуту, ціноутворення та матеріального стимулювання.

Актуальність дослідження зумовлена щонайменше трьома обставинами. По-перше, період 1965–1985 рр. у СРСР часто трактується як дуальний: на початку – хвиля очікувань від «господарського оновлення» і помітні структурні зрушення, а згодом – накопичення дисбалансів і стагнаційні тенденції. По-друге, на республіканському рівні (УРСР) трансформації мали свою специфіку: поєднання союзних пріоритетів із локальними виробничими, ресурсними та інфраструктурними можливостями; регіональна нерівномірність зростання; різна швидкість адаптації підприємств до нових правил гри. По-третє, аналіз цього досвіду важливий для сучасного розуміння довготривалих траєкторій розвитку української економіки – від ролі важкої індустрії та аграрного сектору до інституційних обмежень, які сформувалися в пізньорадянський період.

Мета роботи – всебічно проаналізувати економічний розвиток УРСР у 1965–1985 рр. у контексті господарської реформи 1965 р., з’ясувавши зміст реформи, особливості її впровадження в українських умовах, результати для

промисловості, сільського господарства, інфраструктури та рівня життя, а також причини поступового згортання реформаторських імпульсів і наростання кризових явищ у 1970–1980-х роках.

Для досягнення мети поставлено такі **завдання**:

1. узагальнити стан наукової розробки теми та охарактеризувати джерельну базу й методологічні підходи;
2. реконструювати передумови, логіку та інструменти реформи 1965 р., виділити її задум і механізми реалізації;
3. показати специфіку втілення реформи в УРСР: в промисловості, аграрному секторі та системі управління;
4. простежити динаміку базових макро- та галузевих показників, інвестицій, продуктивності праці, фондovіддачі, матеріаломісткості;
5. оцінити соціально-економічні ефекти: доходи, споживання, житлове будівництво, соціальна інфраструктура, демографічні зрушення;
6. ідентифікувати інституційні, технологічні та управлінські чинники згортання реформ і формування «економіки застою»;
7. сформулювати узагальнюючі висновки щодо ролі реформи у траєкторії розвитку економіки УРСР.

Об’єкт дослідження – економіка Української РСР у 1965–1985 рр.

Предмет дослідження – вплив господарської реформи 1965 р. на механізми функціонування та результати економіки УРСР (структурні зрушення, інституційні зміни, показники ефективності, соціальні наслідки).

Методологічно робота спирається на історико-економічний підхід, що поєднує кількісну реконструкцію динаміки (статистичний аналіз показників промисловості, сільського господарства, інвестицій, продуктивності, реальних доходів) із якісним аналізом інституційних і управлінських рішень (нормативні акти, постанови, інструкції, звітність госпорганів). Використовуються порівняльний аналіз (зіставлення із загальносоюзними трендами та іншими союзними республіками), структурно-галузевий аналіз,

елементи інституційної економічної історії та системний підхід (розгляд взаємодії плану, стимулів, технологій і соціальних показників).

Джерельну базу становлять статистичні щорічники СРСР і УРСР, галузеві збірники, матеріали Держплану, Держкомцін, профільних міністерств, партійно-державні рішення, звітні документи підприємств та об'єднань (у межах доступності), тогочасна економічна публіцистика та фахові наукові праці, а також сучасні дослідження істориків економіки, що переосмислюють радянські реформи 1960-х рр. Окрема увага приділяється проблемі достовірності статистики (перегляди баз, індексні коригування, залік валових показників, «натуральні» та вартісні індикатори), щоб мінімізувати методологічні похибки при порівняннях у часі та між галузями.

Наукова новизна полягає у фокусі на республіканському (українському) рівні аналізу реформи 1965 р., де поєднуються реконструкція задуму й інструментів реформ із вимірюванням їхнього фактичного впливу на галузеву структуру, продуктивність і соціальні результати. Робота пропонує інтерпретацію реформи як «внутрішньої інституційної корекції» планової системи, що дала коротко- і середньострокові ефекти (оптимізація стимулів, краща координація постачання-збуту в окремих ланках, певне зростання продуктивності), але наштовхнулася на жорсткі обмеження: централізоване ціноутворення, «закон валу», дефіцити комплектуючих, інвестиційний пріоритет важкої індустрії, слабкі зворотні зв'язки «якість—споживач».

Практичне значення результатів полягає в уточненні причинно-наслідкових зв'язків між інституційними змінами та реальними показниками ефективності, що релевантно для сучасної економічної політики: питання координації інвестиційних пріоритетів, модернізації виробничої бази, збалансування галузевої структури, ролі стимулів і автономії виробників за умов макроекономічних обмежень. Історичний досвід УРСР дає матеріал для порівнянь із пострадянськими трансформаціями та нинішніми викликами промислової політики.

Апробація результатів дослідження. Матеріал кваліфікаційної роботи пройшов апробацію на міжрегіональній науково-практичній студентській конференції «Актуальні проблеми розвитку країн світу: історія, освіта, культура» (м. Миколаїв, 25 жовтня 2024 р.), XIII-й Всеукраїнській науково-методичній конференції «Миколаївщина і Північне Причорномор'я: історія та сучасність. До 200-річчя пам'яті Андреаса Аркаса» (м. Миколаїв, 17 жовтня 2025 р.), а також у форматі двох публікацій у збірниках наукових праць «Історичні штудії» (Випуск 2, 3).

Структурно робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел і літератури. У першому розділі розглянуто історіографію, джерела й методологію: від ранніх інтерпретацій «економічної реформи» до сучасних переоцінок її потенціалу та меж; описано комплекс джерел і принципи критичного прочитання статистики.

Другий розділ присвячено змісту реформи 1965 р. (переорієнтація планових показників із валу на прибуток та рентабельність, розширення прав підприємств, удосконалення фондів матеріального стимулювання, реорганізація управління), особливостям її реалізації в УРСР (галузева специфіка, роль міністерств, територіальна нерівномірність, взаємодія з аграрним сектором) і проблемам упровадження (інституційна інерція, дефіцитні «вузькі місця», цінові диспропорції).

У третьому розділі проаналізовано динаміку економіки УРСР у 1965–1985 рр.: промисловість (машинобудування, металургія, хімія, енергетика, легка й харчова), сільське господарство (врожайність, тваринництво, матеріально-технічне забезпечення), інфраструктура (енергетичні потужності, транспорт, житлове будівництво), соціально-економічні показники (доходи, споживання, послуги, демографія), а також причини згортання реформаторського імпульсу і формування кризових тенденцій наприкінці 1970-х – у 1980-х роках.

РОЗДІЛ 1.

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА І МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки теми

Проблема економічного розвитку Української РСР у другій половині 1960-х – першій половині 1980-х рр. та впровадження господарської реформи 1965 р. О. Косигіна – О. Лібермана належить до ключових сюжетів радянської і пострадянської історіографії, однак її дослідження тривалий час залишалося політично заангажованим. Історіографічну еволюцію цієї теми доцільно розглядати у трьох основних етапах: радянський (1965–1991 рр.), пострадянський український (1991–2010 рр.) і сучасний (після 2010 р.), що характеризуються різними підходами, джерельною базою та рівнем аналітичності.

Радянська історіографія (1965–1991 рр.)

У радянський період дослідження економічного розвитку УРСР здійснювалися в межах офіційної ідеологічної доктрини, яка трактувала господарську реформу 1965 р. як «подальше вдосконалення соціалістичного планового господарства». Основна увага приділялася позитивним результатам реформ і демонстрації «переваг соціалістичної системи» [1, с. 15–18; 2, с. 22–24; 3, с. 28–30].

Водночас інтерпретаційний вимір таких публікацій був обмежений. Праці радянських економістів – В. Немчинова, М. Бункіна, Г. Ханіна, С. Струмиліна – базувалися на концепції «безкризового розвитку соціалістичної економіки» [54, с. 482–484]. Їхня методологія виходила з передумови, що всі труднощі мають «тимчасовий характер», спричинений недоліками організації, а не системними вадами командно-адміністративної моделі.

У радянській українській історіографії господарська реформа 1965 р. розглядалася переважно як інструмент реалізації «нових ленінських принципів господарювання». Наприклад, у працях І. Бойка та В. Глушкова підкреслювалася роль комп'ютеризації управління і планових розрахунків як доказ «високої науковості» радянської системи [35, с. 102–104].

Попри декларативність, радянська економічна історія накопичила значний емпіричний матеріал. Особливо цінними є регіональні статистичні огляди – наприклад, збірники обласних управлінь статистики (Київської, Харківської, Дніпропетровської областей), що зберегли дані про галузеву структуру промисловості, зайнятість, динаміку житлового будівництва та інвестицій [7, с. 280–285].

Загалом радянська історіографія обмежувалася описом успіхів і замовчувала кризові тенденції – технологічне відставання, низьку ефективність аграрного сектору, адміністративну надцентралізацію. Це пояснюється як ідеологічним контролем, так і закритістю статистики: реальні економічні показники часто не публікувалися або підлягали «редакційній корекції» [8, с. 90–91].

Пострадянська українська історіографія (1991–2010 рр.)

Після відновлення незалежності України відбулася методологічна переоцінка радянської економічної спадщини. Дослідники отримали доступ до архівів Держплану, партійних матеріалів, статистичних звітів підприємств, що дозволило здійснити глибше осмислення економічних процесів 1960–1980-х рр.

Серед фундаментальних праць цього періоду варто відзначити дослідження С. Кульчицького, який одним із перших запропонував концепцію «радянської моделі соціалістичного неоіндустріалізму», де господарська реформа 1965 р. розглядається як спроба еволюційної модернізації без зміни політичної системи [36, с. 138–141]. Кульчицький акцентував на суперечності між економічною логікою реформи та політичним централізмом, який не дозволив перетворити її на реальний інструмент оновлення.

Значний внесок у вивчення економічних процесів зробили М. Кудряченко, В. Гєєць, І. Лукінов, В. Гай-Нижник, які аналізували питання економічної ефективності, управлінських реформ і соціальних наслідків політики «зрілого соціалізму» [20, с. 215–218; 21, с. 117–119; 35, с. 117–120].

На межі 1990–2000-х рр. з'явилися праці, присвячені регіональному аспекту розвитку Української РСР – зокрема, дослідження В. Гриневича про соціальну історію радянської доби [22, с. 125–130], де підкреслено роль «повсякденної економіки» і механізмів виживання в умовах дефіциту. Ці роботи започаткували новий напрям – історію повсякденності радянського суспільства, яка дала змогу подивитися на економічні процеси крізь призму життя пересічної людини.

У цей час формувалася й пострадянська економічна статистика: аналітичні збірники Держкомстату незалежної України почали систематизувати ретроспективні дані за радянський період, що розширило джерельну базу для порівняльних досліджень [11, с. 36–38].

Загалом пострадянська українська історіографія зробила важливий крок від описового до аналітичного підходу, однак часто зберігала фрагментарність: більшість досліджень зосереджувалася на окремих галузях (промисловість, сільське господарство, транспорт) або коротких періодах. Комплексні монографії, які поєднують економічний, соціальний і політичний аналіз, залишаються рідкістю [38, с. 166–168].

Сучасний етап досліджень (після 2010 р.)

У 2010–2020-х рр. відбувся новий етап інтерпретації господарської реформи 1965 р. – у межах міждисциплінарних підходів. Сучасні історики та економісти розглядають реформу Косигіна–Лібермана не лише як економічний захід, а як соціокультурний феномен модернізаційного проекту СРСР [55, с. 74–77; 71, р. 48–50].

Значну увагу привернули питання регіональних відмінностей та специфіки реалізації реформи в Українській РСР. У працях О. Рєєнта, В. Солдатенка, В. Смолія [40, с. 112–114] розглядається взаємозв'язок

економічних процесів із політичними трансформаціями, роллю партійно-адміністративного апарату, ідеологічним контролем над виробничою сферою.

Західні дослідники – А. Нове, Р. Девіс, П. Грегорі, М. Елман – зробили вагомий внесок у розуміння внутрішніх суперечностей радянської економіки. А. Нове у праці «*The Economics of Feasible Socialism*» (1983) показав, що радянська модель не могла поєднати централізоване планування з ефективними стимулами до інновацій [75, р. 104–106]. П. Грегорі у дослідженні «*The Political Economy of Stalinism*» простежив тяглість управлінських практик від сталінського до брежнєвського періоду, що пояснює інституційну інерцію радянської системи [72, р. 313–315].

В українській історіографії останніх років особливого розвитку набули соціально-економічні та повсякденні студії радянської доби. Наприклад, праці В. Гриневича, В. Марочко, Л. Яковенко, О. Рудакевича зосереджуються на аналізі якості життя, соціальної стратифікації, споживчої культури та ментальних аспектів економічної поведінки [22, с. 129–131; 23, с. 211–214].

Також у сучасних дослідженнях з'явилася тенденція до переосмислення поняття “радянської модернізації”. Деякі автори (зокрема, І. Лисенко, О. Михайленко) розглядають реформу 1965 р. як спробу створення «господарського синтезу», що мав поєднати централізоване управління з елементами економічної саморегуляції [63, р. 11–13]. Проте більшість науковців погоджується, що без зміни політичної системи така трансформація була неможливою.

Варто відзначити і появу нових узагальнювальних праць із економічної історії України радянської доби, зокрема монографії «Історія українського господарства XX століття» під ред. В. Смолія [47, с. 284–287] та колективної праці Інституту історії України НАНУ, де вперше інтегровано макроекономічні, соціальні та регіональні аспекти розвитку УРСР.

Отже, аналіз історіографічної бази дозволяє зробити кілька принципових висновків:

1. Радянський етап заклав емпіричну основу дослідження, але був обмежений ідеологічно: він описував досягнення, замовчуючи системні суперечності.
2. Пострадянська українська історіографія здійснила концептуальний злам – від апологетики до критичного аналізу, зосередившись на проблемі неефективності командної економіки та її соціальних наслідках.
3. Сучасна наука виходить за межі економічної парадигми, трактуючи реформу як елемент ширшого процесу модернізації радянського суспільства та його ціннісної трансформації.

Загалом еволюція історіографії свідчить про перехід від статистично-описового до міждисциплінарного аналізу. Тема господарської реформи 1965 р. в українській науці сьогодні розглядається як один із ключових етапів радянського модернізаційного експерименту, результати якого визначили економічний розвиток Української РСР упродовж наступних двох десятиліть [36, с. 146–148; 71, р. 48–50; 75, р. 105–106].

1.2. Джерельна база

Джерельна база дослідження економічного розвитку Української РСР у 1965–1985 рр. та впровадження господарської реформи О. Косигіна – О. Лібермана відзначається багатошаровою структурою, що поєднує офіційні статистичні видання, нормативно-правові акти, документи партійних і господарських органів, матеріали архівів, публікації преси та мемуаристику. У сучасній історіографії ці джерела набули нового значення, оскільки дозволяють реконструювати реальні соціально-економічні процеси, приховані за ідеологічними формулами радянської доби.

Офіційна статистика та економічні звіти

Основу джерельного корпусу становлять статистичні щорічники та тематичні збірники Держплану і Держкомстату УРСР, які документують

кількісні параметри економічного розвитку республіки. Насамперед це серія видань *«Народне господарство Української РСР»* за 1968–1990 рр. [1–10]. Вони містять узагальнені дані про виробництво промислової та сільськогосподарської продукції, структуру капіталовкладень, національний дохід, зайнятість, рівень споживання, енергетичний баланс тощо.

У межах досліджуваного періоду ці щорічники є єдиним офіційним статистичним джерелом, що охоплює весь комплекс галузей економіки. Попри ідеологічний відбір, статистичні таблиці відображають реальну динаміку показників, особливо у міжгалузевих і регіональних порівняннях [3, с. 41–45].

Цінним є також спеціалізований збірник *«Сільське господарство Української РСР»* (1970 р.) [11, с. 34–38], який фіксує обсяги виробництва, урожайність, механізацію, використання добрив і соціальні показники села.

До офіційної статистики належать і галузеві звіти міністерств СРСР і УРСР, опубліковані у вигляді бюлетенів або внутрішніх видань – вони містили показники продуктивності, фінансових результатів і стану основних фондів. Хоча ці матеріали не були доступні широкому загалу, їхні узагальнення відтворювалися у пізніших працях радянських економістів і досі використовуються як джерельна база для порівняльних аналізів [38, с. 142–144].

Нормативно-правові акти та директивні документи

Другу групу становлять документи партійних і урядових органів, що визначали правові засади та ідеологічні орієнтири господарської політики. Ключовим є постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 4 жовтня 1965 р. «Про поліпшення управління промисловістю, удосконалення планування та зміцнення економічного стимулювання виробництва», яка започаткувала реформу [63, р. 11–12].

У подальшому механізми її реалізації розкривалися у численних розпорядженнях Держплану УРСР, Ради Міністрів УРСР, а також у постановах союзних міністерств. Узагальнення цих актів подано у збірнику

«Збірник постанов і розпоряджень з питань планування 1965–1980 рр.» [28, с. 18–23].

Важливе значення мають директиви з п'ятирічних планів розвитку народного господарства СРСР і УРСР (1966–1985 рр.), які визначали цільові орієнтири економічної політики. Аналіз їх змісту дозволяє простежити трансформацію державних пріоритетів – від акценту на індустріалізацію та концентрацію виробництва до спроб збалансувати споживчий сектор у 1970-х рр. [7, с. 64–67].

У джерельний корпус входять також тексти партійних з'їздів та пленумів ЦК КПРС і КП України, де визначалися напрями економічної політики. Їх аналіз є необхідним для розуміння того, як офіційна риторика співвідносилася з реальною господарською практикою. Так, матеріали XXIV–XXVI з'їздів КПРС (1971–1981 рр.) фіксують поступове згортання реформаторських принципів та повернення до директивно-планового управління [55, с. 75–77].

Особливу групу становлять документи союзного рівня, розсекречені у 1990-х рр., – зокрема звіти Державного комітету РМ СРСР із науки й техніки, Держплану СРСР, ЦСУ СРСР. Вони містять детальні відомості про стан основних фондів, інвестиції, продуктивність праці, ефективність науково-технічних програм [72, р. 315–317].

Преса, періодичні та статистичні публікації

Важливими джерелами є публікації радянської преси – газет *«Правда»*, *«Известия»*, *«Радянська Україна»*, журналів *«Планове господарство»*, *«Економіка Радянської України»*. Вони містили офіційні оцінки реформ, виступи керівників держави, а також статті науковців, зокрема Є. Лібермана, який теоретично обґрунтовував принципи господарського розрахунку [63, р. 12–13].

Періодика дозволяє відтворити суспільний контекст сприйняття реформи, зокрема реакцію підприємницьких і трудових колективів, офіційні

дебати про проблеми економічних стимулів, оплату праці, самостійність підприємств.

Окрему категорію становлять публікації післясталінського періоду в діаспорних виданнях – «Сучасність», «Визвольний шлях», аналітичні збірники Українського Вільного Університету та Гарвардського українського наукового інституту, де з'являлися критичні оцінки радянської економіки (праці І. Бірмана, М. Волобуєва, І. Лисяка-Рудницького) [63, р. 14–15; 60, р. 27–29].

Наукова, аналітична та мемуарна література

Важливим компонентом джерельної бази є наукові праці економістів, істориків і політичних діячів, які поєднують аналітичні висновки з елементами документалістики.

Значне місце посідають монографії С. Кульчицького, В. Геєця, М. Кудряченка, В. Смоля, що узагальнюють економічну динаміку радянської України й розкривають соціальні наслідки командної системи [36, с. 142–146; 35, с. 117–120; 21, с. 118–120]. Їхні роботи використовуються не лише як вторинна література, а й як аналітичні джерела, що відтворюють погляд учасників і свідків подій.

Джерельну цінність мають також спогади радянських управлінців і економістів – А. Аганбегяна, Г. Арбатова, М. Байбакова, які у 1980–1990-х рр. опублікували низку праць із критикою командно-планової системи. У цих текстах відображено внутрішні механізми прийняття рішень у Держплані СРСР і на рівні Ради Міністрів УРСР.

Серед західних авторів особливо важливими є роботи А. Нове, Д. Берлінера, М. Еллмана, П. Грегорі, які базуються на аналізі радянських офіційних статистичних матеріалів, інтерв'ю з управлінцями та оцінках ЦРУ США [71, р. 45–47; 72, р. 314–316; 68, р. 12–14]. Їхні праці дозволяють співставити офіційну радянську інформацію з незалежними оцінками продуктивності, рентабельності та інноваційної активності економіки.

Комплексні збірники та енциклопедичні джерела

До джерельної бази також входять узагальнювальні довідники – *«Енциклопедія історії України»* (т. 1–10, 2003–2013 рр.) [31], колективна *«Економічна історія України: хрестоматія»* [18], та багатотомна праця *«Соціально-економічний розвиток України у ХХ ст.»* [51]. Ці видання систематизують основні статистичні показники, хронологію рішень уряду, біографічні відомості про керівників економічних органів, що важливо для атрибуції матеріалів.

При використанні радянських офіційних публікацій необхідно враховувати їхній ідеологічний характер і можливу фальсифікацію даних. Як свідчать порівняльні дослідження А. Нове та М. Еллмана, реальні темпи зростання промисловості у 1970-х рр. були на 30–40 % нижчими за офіційні [75, р. 108–110; 67, р. 24–26].

Водночас саме системність і повнота радянської статистики забезпечують її високу джерельну цінність для порівняльних оцінок. Архівні документи дозволяють перевіряти достовірність опублікованих показників, а мемуари та західні джерела – зіставляти їх із незалежними оцінками.

Сучасна українська історіографія використовує комплексний підхід, поєднуючи кількісний аналіз статистики з якісною оцінкою соціальних процесів. Така методика дає можливість подолати попередню однобічність і створити багатовимірну картину господарського розвитку Української РСР.

Отже, джерельна база теми охоплює різнотипні документи – від офіційних статистичних збірників до аналітичних праць і спогадів. Її особливістю є поєднання високої насиченості кількісними даними з одночасною потребою критичного аналізу ідеологічних обмежень.

Завдяки розсекреченню архівів, цифровим копіям статистичних публікацій і зусиллям українських дослідників (С. Кульчицького, В. Смолія, М. Кудряченка, В. Геєця, В. Гриневича) створено підґрунтя для комплексного переосмислення економічної історії радянської України [36, с. 146–148; 22, с. 129–131; 35, с. 119–120].

Сукупність цих матеріалів забезпечує можливість не лише відтворити динаміку розвитку економіки УРСР, а й простежити еволюцію управлінських практик, соціальних наслідків і кризових тенденцій, що дозволяє обґрунтувати історичні висновки в межах подальших розділів роботи.

1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження

Методологічна основа дослідження економічного розвитку Української РСР у 1965–1985 рр. формується на перетині історичної, економічної та соціально-політичної аналітики. Оскільки господарська реформа 1965 р. мала не лише економічний, а й соціокультурний вимір, її осмислення потребує міждисциплінарного підходу – поєднання принципів історизму, системності, структурно-функціонального та порівняльного аналізу.

Принцип історизму та системності

Базовим методологічним орієнтиром виступає принцип історизму, який передбачає розгляд економічних процесів у контексті політичних і соціальних змін. Господарська реформа 1965 р. розглядається не як ізольований акт, а як етап тривалого еволюційного процесу радянської модернізації, що розпочався ще в 1950-х рр. і охопив усі сфери суспільства [36, с. 137–139; 55, с. 18–21].

У межах цього принципу важливо враховувати взаємозв'язок економічної політики Союзного центру з внутрішніми соціально-економічними реаліями Української РСР. Як підкреслює С. Кульчицький, розвиток радянської економіки неможливо пояснити без урахування механізму політичного контролю та бюрократичної централізації, які визначали межі будь-яких реформаторських ініціатив [36, с. 145].

Системний підхід дозволяє розглядати господарське життя як сукупність взаємопов'язаних підсистем – промисловості, сільського господарства, управління, науки, соціальної сфери. Це дає можливість виявити не лише кількісну динаміку, а й структурні пропорції між галузями, регіонами

та соціальними групами [21, с. 117–118]. Застосування системного аналізу дозволяє простежити, як дисфункції в одній підсистемі (наприклад, у плануванні чи стимулюванні) провокували кризи в інших.

Структурно-функціональний підхід

Другим ключовим компонентом методології є структурно-функціональний підхід, що базується на уявленні про господарську систему як цілісний організм, у якому кожен елемент (міністерство, підприємство, колгосп, банк, науковий інститут) виконує певну функцію.

Застосування цього підходу дозволяє дослідити інституційну архітектуру радянської економіки – її ієрархію, вертикальні зв'язки та механізми зворотного впливу. Важливими є положення про «зворотну причинність» у командній системі, де рішення політичного центру формували поведінку господарських суб'єктів, а не навпаки [73, р. 142–144].

У межах структурно-функціонального аналізу особлива увага приділяється співвідношенню між планом і ринковими елементами, яке постало внаслідок реформи 1965 р. За спостереженням І. Бірмана, саме ця двоїстість стала головною суперечністю системи: підприємства отримали більше прав, але не здобули справжньої економічної самостійності [63, р. 14–15].

Таким чином, структурно-функціональний підхід допомагає виявити механізми внутрішньої інерції та причинно-наслідкові зв'язки між реформаторськими намірами та їх фактичними результатами.

Компаративний і міждисциплінарний аналіз

Для адекватного розуміння специфіки українського економічного розвитку необхідне порівняння з іншими радянськими республіками та соціалістичними країнами. Компаративний метод дозволяє виявити спільні закономірності й унікальні риси Української РСР у межах радянської економічної системи.

Наприклад, дослідження П. Грегорі та Р. Стюарта показують, що темпи індустріалізації в Україні в 1970-ті рр. перевищували середньосоюзні, але

рівень технологічного оновлення залишався нижчим, ніж у Прибалтиці чи Чехословаччині [70, р. 52–54]. Це співвідношення пояснює характер радянської регіональної політики – орієнтацію України на важку промисловість, що забезпечувала потреби Союзу, але гальмувала розвиток споживчого сектору.

Міждисциплінарний підхід дозволяє інтегрувати до історичного аналізу елементи економічної теорії, соціології та політології. Такий підхід застосовують В. Гриневич і М. Кудряченко, поєднуючи вивчення економічних показників із дослідженням соціальної поведінки, повсякденних практик та ціннісних орієнтацій суспільства [22, с. 129–131; 35, с. 119–120].

Критичний аналіз джерел і принцип верифікації

Оскільки більшість документів радянського періоду створювалася в умовах ідеологічного контролю, важливе місце в методології посідає принцип критичного аналізу джерел. Він полягає у зіставленні офіційних статистичних матеріалів із незалежними західними оцінками, архівними документами, мемуарами та усними свідченнями.

Такий підхід відповідає концепції мультиджерельності, запропонованій у працях Г. Гуржія та В. Смолія [25, с. 24–26; 51, с. 115–117]. Завдяки йому можливо уникнути як однобічності радянської апологетики, так і надмірного скепсису.

Верифікаційний аналіз дозволяє встановити реальну динаміку економічних процесів. Наприклад, зіставлення даних щорічників «*Народне господарство УРСР*» з підрахунками ЦРУ США (розсекреченими у 1990-х рр.) показує, що реальний приріст продуктивності праці у 1970-ті рр. становив 2,8 % на рік проти офіційно задекларованих 4,5 % [66, р. 8–9; 1, с. 27]. Такі порівняння є необхідними для об'єктивної реконструкції економічної дійсності.

Принципи детермінізму та багаторівневої причинності

Сучасна історична наука відмовляється від лінійної моделі причинності. Для аналізу господарської реформи використано принцип детермінізму, що враховує взаємодію економічних, політичних і соціальних чинників.

Цей підхід відображено у працях В. Геєця, який доводить, що ефективність реформ визначалась не лише економічними параметрами, а й політичними інститутами, які обмежували свободу дій господарських суб'єктів [21, с. 119]. Аналогічної позиції дотримується угорський економіст Я. Корнаї, який увів поняття «*soft budget constraint*» – «м'якого бюджетного обмеження», що пояснює, чому державні підприємства у соціалістичних країнах не реагували на збитковість і не банкрутували [73, р. 145–146].

Застосування цієї концепції до умов Української РСР дозволяє пояснити хронічну неефективність і відсутність стимулів до інновацій. Підприємства функціонували в системі, де ресурси розподілялися зверху, а фінансові результати не впливали на їхнє виживання. Таким чином, економічна поведінка формувалася не ринковими, а адміністративними стимулами [38, с. 168–170].

Соціально-історичний і цивілізаційний підходи

Застосування соціально-історичного підходу дає змогу розглядати економіку не лише як систему виробництва, а як форму соціальної організації суспільства. У цьому контексті господарська реформа 1965 р. постає як спроба модернізувати не лише економічні, а й управлінські та поведінкові моделі.

Як зазначає В. Марочко, у радянській економіці взаємодія між владою та працівником будувалася на патерналістських засадах – держава гарантувала стабільність і соціальні блага в обмін на лояльність і відмову від ініціативи [43, с. 115–117]. Тому реформа, що передбачала активізацію економічних стимулів, вступила у суперечність із соціальною структурою радянського суспільства.

Цивілізаційний підхід дозволяє побачити реформу як частину ширшого глобального процесу індустріальної модернізації другої половини XX ст. Порівняння з аналогічними процесами у країнах Східної Європи показує, що

в Україні, як і в СРСР загалом, модернізація здійснювалася *згори*, без розвитку ринкових інститутів та приватної ініціативи [78, р. 200–202]. Це формувало парадокс «індустріальної цивілізації без економічної свободи».

Метод кількісного та якісного аналізу

У роботі застосовується поєднання кількісних методів (статистичний, порівняльно-динамічний, індексний аналіз) та якісних методів (інституційно-аналітичний, контент-аналіз, історико-порівняльний). Кількісні методи дозволяють простежити темпи зростання промисловості, урожайності, інвестиційної активності; якісні – виявити мотиваційні та соціальні чинники змін.

Зокрема, динаміку показників розвитку промисловості і сільського господарства розраховано на основі статистичних щорічників [1–8], а аналіз їхньої інтерпретації здійснено на підставі робіт В. Смолія та В. Кудряченка [51, с. 114–116; 35, с. 118–120]. Поєднання цих методів забезпечує збалансованість емпіричної та теоретичної складових.

Принцип об'єктивності та ціннісної нейтральності

Дослідження базується на принципі об'єктивності, що вимагає неупередженого ставлення до історичного матеріалу та уникнення ідеологічних оцінок. Як зазначає О. Реєнт, завдання історика полягає не у виправданні чи засудженні, а в поясненні закономірностей розвитку [47, с. 284].

Ціннісна нейтральність не заперечує морального виміру історії, але дозволяє відокремити науковий аналіз від політичних оцінок. Саме це дає змогу побачити реформу 1965 р. як складний соціально-економічний експеримент, який мав як конструктивні, так і деструктивні наслідки для розвитку Української РСР.

Отже, методологічний інструментарій дослідження спирається на поєднання історико-системного, структурно-функціонального, порівняльного, детерміністичного та соціально-історичного підходів.

Таке поєднання дозволяє:

- по-перше, розглядати господарську реформу 1965 р. як закономірний етап радянської модернізації, зумовлений внутрішніми кризами системи;
- по-друге, виявити взаємозалежність між політичною владою, економічними структурами й соціальною поведінкою;
- по-третє, забезпечити об'єктивну оцінку результатів реформ у контексті загальносоюзної та світової економічної історії.

Методологічна багатовимірність дозволяє не лише відтворити фактологічну картину економічного розвитку Української РСР, а й осмислити його у ширшому контексті еволюції радянської системи, що стала одним із головних феноменів XX століття [38, с. 172–174; 75, р. 108–110; 78, р. 202–205].

Висновки до розділу 1

Проведене узагальнення історіографічних, джерельних і методологічних аспектів дослідження дозволяє зробити низку важливих висновків.

По-перше, **історіографія проблеми** господарської реформи 1965 р. та економічного розвитку Української РСР у 1965–1985 рр. пройшла складну еволюцію. Радянські дослідження 1960–1980-х рр. мали виразно апологетичний характер і спрямовувалися на ідеологічне обґрунтування «переваг соціалістичного планового господарства» [1, с. 18–20; 3, с. 25–27]. Після 1991 р. в українській історичній науці розпочався процес критичного переосмислення радянського економічного досвіду. Праці С. Кульчицького, М. Кудряченка, В. Геєця, В. Смолія започаткували нову хвилю досліджень, які зосереджуються на внутрішніх суперечностях командної економіки, ролі політичного чинника й соціальних наслідках реформ [36, с. 140–143; 35, с. 118–120; 21, с. 118–119].

По-друге, **джерельна база дослідження** є надзвичайно багатошаровою. Найбільш репрезентативними виступають офіційні статистичні щорічники *«Народне господарство Української РСР»* [1–8], тематичні збірники, документи Держплану, Ради Міністрів УРСР, директиви партійних з'їздів, а також архівні матеріали ЦДАВО та ЦДАГО України [26, с. 138–141; 28, с. 19–22]. Їхня цінність полягає у великій кількості первинних показників і одночасно потребує критичного ставлення, адже більшість публікацій створювалася в умовах жорсткого ідеологічного контролю. Додаткову достовірність забезпечують мемуари та аналітичні праці радянських економістів і західних дослідників, зокрема І. Бірмана, А. Нове, М. Елмана, П. Грегори [63, р. 14–15; 71, р. 47–49].

По-третє, у сучасній українській науці простежується тенденція до **інтеграції міждисциплінарних підходів** – економічного, соціологічного, політологічного, що дозволяє аналізувати господарські процеси не лише у кількісному, а й у поведінковому, культурному та ідеологічному вимірах [22, с. 129–131; 40, с. 110–113].

По-четверте, **методологічна база** дослідження спирається на поєднання принципів історизму, системності, структурно-функціонального аналізу, детермінізму та критичного підходу до джерел. Застосування цих принципів забезпечує комплексний розгляд господарської реформи як соціально-економічного явища, що поєднувало елементи економічного експерименту та політичної стабілізації [55, с. 74–77; 73, р. 145–146].

Нарешті, узагальнюючи, можна констатувати, що **наукова реконструкція господарської реформи 1965 р. в Україні** потребує поєднання статистичних і документальних джерел із критичним осмисленням радянської спадщини. Вона має розглядатися не лише як технічна модернізація економіки, а як частина ширшого процесу радянської модернізації, який визначив обличчя Української РСР упродовж двох десятиліть [36, с. 146–148; 38, с. 168–170; 75, р. 104–106].

Таким чином, розділ 1 створює методологічну, фактографічну та концептуальну основу подальшого аналізу конкретних аспектів господарської реформи О. Косигіна – О. Лібермана та її впливу на економічний розвиток Української РСР у 1965–1985 рр.

РОЗДІЛ 2.

ГОСПОДАРСЬКА РЕФОРМА 1965 Р. ТА ЇЇ ВПРОВАДЖЕННЯ В ЕКОНОМІЦІ УРСР

2.1. Передумови та зміст господарської реформи О. Косигіна – О. Лібермана

На початку 1960-х рр. у радянській економіці визрів глибокий системний кризис, пов'язаний із вичерпанням потенціалу екстенсивного розвитку. Попередні десятиліття характеризувалися значним зростанням промисловості, проте це зростання забезпечувалося переважно за рахунок залучення додаткових матеріальних і трудових ресурсів, а не підвищення ефективності. Уже в середині 1960-х рр. темпи приросту національного доходу в СРСР упали з 8–9 % до близько 4 %, а продуктивність праці в промисловості знижувалася [38, с. 112–115]. У промисловості Української РСР, яка залишалася однією з головних індустріальних баз Союзу, спостерігалися аналогічні тенденції – надмірна централізація, зростання витрат на одиницю продукції, старіння основних фондів, нестача стимулів до модернізації [55, с. 18–19].

Одним із головних чинників формування передумов реформи стала неефективність системи директивного планування, що базувалася на переоцінці валових показників. Директори підприємств були зацікавлені у виконанні плану в натуральному вираженні, а не в зниженні собівартості чи підвищенні якості. Система матеріального заохочення не мала реального зв'язку з кінцевими результатами діяльності, а надмірна деталізація планових показників призводила до паралічу ініціативи [63, р. 11–13]. На практиці планові завдання нерідко встановлювалися на основі попередніх звітів, що стимулювало підприємства до заниження своїх реальних можливостей, аби надалі демонструвати «перевиконання».

В Україні ці диспропорції були особливо відчутними. Як засвідчують статистичні дані щорічників, рівень фондівддачі промисловості у 1963 р. був на 7 % нижчим, ніж у 1958 р., а темпи зростання продуктивності праці знизилися удвічі [1, с. 82–85]. При цьому обсяг капіталовкладень у важку промисловість продовжував зростати, тоді як віддача з кожного рубля інвестицій скорочувалася. Така ситуація створювала напруження між потребою в економічних реформах і політичною інерцією системи управління [36, с. 121–123].

Пошук шляхів підвищення ефективності господарства розпочався ще за М. Хрущова, але через фрагментарність і відсутність системності не дав результатів. Експерименти з раднаргоспами, які мали децентралізувати управління, призвели до надмірної територіальної розпорошеності й суперечностей між місцевими і союзними структурами. У підсумку, напередодні 1965 р. СРСР опинився перед вибором: або продовжувати рухатися в руслі централізованого директивного управління, або здійснити глибоку модернізацію економічного механізму [55, с. 25–27].

Реформаторські ідеї сформувалися під впливом харківського економіста Євсея Лібермана, який у своїй статті «План, прибуток, премія» (1962 р.) запропонував переорієнтувати планову систему на критерій прибутковості. Ліберман вважав, що господарські одиниці повинні мати стимул до зниження витрат, впровадження інновацій і підвищення рентабельності – лише тоді план набуде «економічного змісту» [56, с. 41–43]. Його ідеї знайшли відгук у керівництва Ради Міністрів СРСР, особливо у Олексія Косигіна, який після усунення Хрущова став ініціатором комплексної господарської реформи [63, р. 14].

Підготовка реформи розпочалася ще в 1964 р. із проведення низки експериментів на окремих підприємствах. За підсумками цих випробувань було виявлено, що перехід до стимулювання через прибуток і рентабельність підвищує зацікавленість у зниженні витрат і покращенні якості продукції. Це

дозволило уряду обґрунтувати необхідність поширення нової системи на загальносоюзному рівні [57, с. 14–17].

Господарська реформа 1965 р., відома як «реформа Косигіна – Лібермана», була офіційно схвалена постановами вересневого Пленуму ЦК КПРС 1965 р. і передбачала суттєву перебудову механізмів управління народним господарством. Її основним змістом стало:

1. переорієнтація планової системи з кількісних показників на економічні (прибуток, рентабельність, реалізація продукції);
2. розширення господарської самостійності підприємств;
3. удосконалення матеріального стимулювання працівників;
4. впорядкування системи ціноутворення та фінансування;
5. скорочення адміністративних ланок управління.

Ключовим елементом нової системи стала триєдина структура розподілу прибутку: фонд розвитку виробництва, фонд матеріального заохочення і фонд соціально-культурних потреб. Відтепер частина прибутку залишалася у розпорядженні підприємства, що теоретично створювало зацікавленість у підвищенні рентабельності [55, с. 42–44].

Зміст реформи також передбачав упорядкування системи планових показників. Замість кількох десятків директив підприємство отримувало дев'ять основних індикаторів: обсяг реалізованої продукції, прибуток, рентабельність, обсяг фондів, чисельність персоналу, заробітну плату, продуктивність праці, номенклатуру продукції та використання капіталовкладень [36, с. 129]. Відповідно, зменшувалася кількість проміжних показників і контрольних звітів, що мало скоротити адміністративне навантаження.

Одночасно реформою було відновлено галузеву систему управління замість раднаргоспів. Міністерства отримали повноваження координувати роботу підприємств у межах галузей, але без надмірного втручання у внутрішню діяльність. Планування залишалося централізованим на макрорівні, проте на мікрорівні з'являвся елемент самостійності. Як писав

Федоренко, це був компроміс між централізацією та саморегулюванням, покликаний зберегти єдність економічної системи [55, с. 52–53].

Особливе значення мала реформа оптових цін. Передбачалося, що ціни мають краще відображати реальні витрати виробництва й слугувати інструментом контролю за ефективністю. Проте на практиці цей аспект залишився незавершеним: через політичні міркування держава зберегла адміністративне регулювання цін, що послабило дієвість нової системи стимулів [63, р. 18–19].

Важливим напрямом була реформа заробітної плати: від тарифної сітки планувалося перейти до преміювання за кінцеві результати діяльності. У виробничих колективах вводилися нові форми внутрішнього стимулювання – колективні премії, участь у прибутку, фонд заохочення інженерно-технічних працівників [56, с. 45].

Для Української РСР ця реформа мала подвійний ефект. З одного боку, вона створювала передумови для підвищення ефективності промислових гігантів – таких як «Південмаш», «Запоріжсталь», «Азовсталь», Криворізький металургійний комбінат, Харківський тракторний і турбінний заводи. Підприємства, що перейшли на нову систему господарювання, демонстрували у 1966–1970 рр. зростання прибутковості на 20–25 %, продуктивності праці – на 18–20 % [5, с. 122–125]. Водночас, обмеження ініціативи з боку союзних міністерств, жорстке ціноутворення та дефіцити матеріальних ресурсів стримували ефект реформи [36, с. 132–133].

Реформа не змінювала основ планової економіки й не торкалася політичної надбудови. Вона залишалася «внутрішньою модернізацією» без трансформації системи власності. Це обумовило її половинчастість: адміністративний контроль над прибутком і планом унеможливив повноцінну дію економічних стимулів [71, р. 47–50].

Однак навіть у цих межах реформа 1965 р. мала важливе історичне значення. Вона вперше поставила в центр уваги ефективність, а не лише виконання плану. Уперше за післявоєнний період офіційна радянська

економічна політика відкрито визнала необхідність економічних стимулів і гнучкого управління. Для України це стало сигналом до часткового оновлення промислової структури, розширення можливостей технічного переозброєння та розвитку галузей із більшою доданою вартістю.

Таким чином, господарська реформа О. Косигіна – О. Лібермана 1965 р. була результатом глибокої кризи командно-адміністративної системи та спробою пристосувати її до нових соціально-економічних умов. Її передумови полягали у необхідності подолати падіння ефективності, бюрократичну інерцію і технологічне відставання, а зміст – у запровадженні економічних методів управління в межах планової системи. Хоча вона не досягла радикальних результатів, саме ця реформа заклала основу для пізніших дискусій про економічну самостійність республік і роль господарських стимулів у розвитку радянської економіки [36, с. 138–140; 55, с. 59–61; 75, р. 102–106].

2.2. Особливості реалізації реформи в промисловості, сільському господарстві та системі управління Української РСР

Упровадження господарської реформи 1965 р. на території Української РСР стало одним із ключових етапів у розвитку економічної системи республіки в добу пізнього соціалізму. Україна мала виняткове значення для радянської економіки: на неї припадало близько 17 % загальносоюзного промислового виробництва, 20 % валової сільськогосподарської продукції та майже третина видобутку вугілля, залізної руди, сталі та прокату [1, с. 24–27; 5, с. 113]. Це зумовило, що саме українські підприємства стали своєрідною «лабораторією» для апробації нових підходів, запропонованих реформою Косигіна – Лібермана.

Реформа в промисловості

Найшвидше нові принципи господарювання були впроваджені у промисловому секторі, який залишався основою економічного потенціалу республіки. Уже в 1966 р. на нову систему планування та економічного стимулювання було переведено понад 200 великих підприємств УРСР, серед них – Київський завод «Більшовик», Харківський тракторний завод, Дніпропетровський «Південмаш», Криворізький металургійний комбінат, Запорізький алюмінієвий і автомобільний заводи [26, с. 137; 36, с. 129]. До 1970 р. кількість таких підприємств перевищила тисячу, а на початку 1980-х – понад 80 % промислових об'єднань республіки вже діяли на основі нових господарських механізмів [38, с. 156–158].

Перші результати реформи в промисловості були позитивними. У 1966–1970 рр. приріст продукції машинобудування становив 148 %, металургії – 125 %, хімічної промисловості – 140 %. Рентабельність у ряді підприємств зросла в середньому на 15–20 %, а фондівіддача – на 8–10 % [2, с. 85–87; 5, с. 119]. Зросли обсяги експорту машинобудівної продукції, зокрема електротехнічних виробів і приладів. Це свідчило про певне пожвавлення виробничої ініціативи, яку стимулювали економічні фактори – прибуток, преміювання, самофінансування.

Водночас реалізація реформи в промисловості мала низку системних обмежень. По-перше, розширення самостійності підприємств не супроводжувалося децентралізацією розподілу ресурсів: фонди матеріально-технічного постачання, ціноутворення, кредитування залишалися у віданні союзних міністерств [55, с. 61–63]. Це призводило до ситуації, коли формально прибуткові підприємства не могли вільно використовувати отримані кошти на модернізацію чи розширення виробництва.

По-друге, в умовах адміністративного ціноутворення показник прибутку часто втрачав об'єктивний зміст. Підприємства, які виробляли дефіцитну продукцію, отримували штучно завищені прибутки, тоді як виробники масових товарів споживання залишалися збитковими через занижені ціни [63, р. 19–21; 75, р. 102–104]. Це створювало викривлену мотивацію: заводи

прагнули випускати продукцію з найвигіднішими розцінками, а не найнеобхіднішу для споживачів.

По-третє, відчутно бракувало науково-технічних інновацій. Попри активізацію діяльності проектно-конструкторських бюро, темпи оновлення технологій залишалися низькими – не більше 4 % обладнання на рік [38, с. 160]. За оцінкою Кульчицького, реформа «змінити мотивацію, але не змінила технологічну основу виробництва» [36, с. 135]. Це обумовило поступове згасання ефекту реформи вже в середині 1970-х рр.

Попри зазначені суперечності, саме промисловість Української РСР продемонструвала відносно найкращі результати від впровадження нової системи. У 1970-х рр. республіка залишалася одним із провідних центрів радянського машинобудування та металургії: її підприємства виготовляли близько 30 % електротехнічних машин, 45 % прокату чорних металів і понад 20 % приладів і устаткування Союзу [7, с. 114–118]. Однак зростання цих показників супроводжувалося перевантаженням інфраструктури, енергетичними дисбалансами та дефіцитом кваліфікованих кадрів [46, с. 142–144].

Реформа в сільському господарстві

На відміну від промисловості, аграрний сектор України відреагував на реформу набагато складніше. Хоча офіційно сільське господарство також підпадало під дію нових принципів, структура колгоспно-радгоспної системи практично не змінилася. Як зазначав Вергунов, «економічні новації не торкнулися самої суті колгоспного ладу, а лише частково модифікували планові й фінансові механізми» [16, с. 211].

У 1966–1970 рр. на підтримку аграрного сектору було спрямовано значні державні інвестиції: зросли капіталовкладення у будівництво тваринницьких комплексів, зрошувальних систем і технічне переоснащення господарств [11, с. 34–37]. Збільшилася кількість тракторів і комбайнів, розширилися посівні площі під технічні культури. У короткостроковій перспективі це дало позитивні результати – урожайність зернових у 1970 р. зросла на 12 %

порівняно з 1965 р., а виробництво м'яса і молока збільшилося на 15–18 % [5, с. 203–206].

Однак за цими показниками приховувалися хронічні проблеми. По-перше, система планування в сільському господарстві залишалася суто директивною: колгоспи отримували доведені зверху плани, не маючи реальної економічної самостійності [35, с. 101–103]. По-друге, навіть у межах нових механізмів колгоспи і радгоспи не могли самостійно розпоряджатися прибутком – значна частина його вилучалася у вигляді «обов'язкових відрахувань». По-третє, зберігалася низька дисципліна постачання: через затримки у поставках техніки, запчастин і добрив господарства не могли своєчасно виконувати виробничі плани [47, с. 284–287].

У 1970-х рр. зростання витрат у сільському господарстві перевищувало приріст продуктивності, що призвело до падіння рентабельності. Як показують статистичні дані, у 1980 р. на 1 крб. капіталовкладень у сільське господарство припадало лише 60 коп. приросту продукції, тоді як у 1965 р. цей показник становив 90 коп. [6, с. 94–96]. Неефективність аграрної політики пояснювалася також демографічними чинниками: відтік молоді з села в міста спричинив нестачу кадрів і старіння робочої сили [16, с. 230].

У результаті до початку 1980-х рр. сільське господарство УРСР знову опинилося в кризовому стані, незважаючи на рекордні капіталовкладення. Це підтверджує тезу, що «реформа 1965 р. торкнулася села лише поверхнево» [36, с. 138].

Реформа системи управління

Однією з найважливіших складових господарської реформи була спроба оптимізувати систему управління народним господарством. У 1957–1963 рр. управління промисловістю здійснювали раднаргоспи – територіальні органи, створені для децентралізації. Проте вони швидко перетворилися на громіздку і суперечливу структуру. У 1965 р. від цієї системи відмовилися, повернувши галузевий принцип управління, який краще відповідав потребам планового господарства [55, с. 68–70].

В Україні було створено низку галузових міністерств і держкомітетів, підпорядкованих як союзному, так і республіканському центрам. Такий «подвійний підпорядкований» принцип мав на меті зберегти баланс між єдністю союзної економіки й урахуванням місцевих умов. Водночас він породжував нову хвилю бюрократизації: підприємства мусили звітувати одразу перед кількома інстанціями [54, с. 481–483].

Зміни в системі управління торкнулися також планових органів. Держплан УРСР почав відігравати активнішу роль у координації внутрішньореспубліканських програм, зокрема щодо енергетики, транспорту, житлового будівництва [28, с. 41–43]. Проте стратегічні напрями розвитку й надалі визначалися союзним Держпланом у Москві, що обмежувало самостійність республіканських структур.

Характерною рисою української моделі управління у 1970-х рр. стала формальна децентралізація при збереженні фактичної централізації. Як відзначав Кудряченко, «на місцях дозволялося самостійно вирішувати другорядні питання, але принципові рішення залишалися прерогативою центру» [35, с. 114]. Це створювало ситуацію, коли підприємства мали певні економічні права, але не могли реалізувати їх без погодження з вищими інстанціями.

Важливою складовою реформи управління стала спроба поліпшити планову дисципліну та систему контролю. Для цього в Україні активно впроваджувалися нові форми звітності, автоматизовані системи управління (АСУ), обчислювальні центри, системи електронного планування [42, с. 211–214]. Проте, як свідчать документи Держплану УРСР, у більшості випадків ці технології застосовувалися поверхово, а їхня ефективність залишалася низькою через брак підготовлених кадрів [28, с. 78–80].

Отже, особливості реалізації господарської реформи 1965 р. в Українській РСР полягали у вибіркового характері впровадження, успіхах у промисловому секторі, часткових змінах у сільському господарстві та суперечливих результатах у сфері управління. Україна виступила одночасно

полігоном і жертвою реформи: її підприємства показали потенціал ефективнішого господарювання, однак цей потенціал був обмежений рамками союзного централізму. Як зазначав Кульчицький, «реформа довела, що навіть у межах соціалістичної системи можлива економічна ініціатива, але без політичної самостійності вона залишається неповною» [36, с. 140].

2.3. Проблеми і суперечності втілення нових принципів господарювання

Незважаючи на амбітні завдання та початкові успіхи господарської реформи 1965 р., її реалізація в Українській РСР зіткнулася з цілим комплексом проблем, що поступово нівелювали її потенційні результати. В основі цих труднощів лежали як об'єктивні обмеження радянської економічної моделі, так і суб'єктивні фактори політичного, адміністративного й психологічного характеру. Уже до середини 1970-х рр. стало очевидно, що «реформа в межах командної системи не могла подолати саму природу цієї системи» [36, с. 141; 55, с. 63].

Суперечність між економічною самостійністю і централізмом управління

Головною проблемою стала нездоланна суперечність між декларованим розширенням прав підприємств і фактичним збереженням адміністративно-командного централізму. Підприємства отримали право самостійно розпоряджатися частиною прибутку, але основні параметри їх діяльності – обсяги виробництва, номенклатура продукції, постачання сировини, ціни та фонди – залишалися у сфері директивного регулювання з боку міністерств і Держплану [63, р. 17–19].

Як наслідок, нові принципи господарювання набули переважно формального характеру. Замість реальної ініціативи підприємств виникла ситуація «керованої самостійності», коли керівники змушені були виконувати

старі планові завдання, але звітувати вже за новими показниками прибутку і рентабельності. Це породжувало численні викривлення статистики: підприємства часто маніпулювали обсягами реалізації, занижували собівартість, переносили частину витрат на наступні періоди, аби формально забезпечити виконання плану [75, р. 106–107].

У промисловості Української РСР це проявилось особливо виразно. Так, машинобудівні заводи Дніпропетровська, Харкова й Києва у звітності 1968–1970 рр. демонстрували перевиконання плану з прибутковості, але водночас мали зростання дебіторської заборгованості та незавершеного виробництва [1, с. 134–136]. Економісти Держплану УРСР фіксували «зміщення акцентів із реального підвищення ефективності на статистичну видимість рентабельності» [28, с. 81].

Отже, основна суперечність реформи полягала в тому, що вона намагалася поєднати несумісне: економічну мотивацію – з політичним централізмом. Як зазначав В. Федоренко, «господарська ініціатива не може існувати там, де кожен крок підприємства контролюється наказом згори» [55, с. 66].

Деформація системи показників ефективності

Інша проблема – спотворення самої суті запроваджених економічних критеріїв. Прибуток і рентабельність, які мали стати головними показниками успішності підприємства, швидко перетворилися на об'єкти бюрократичних маніпуляцій.

З огляду на централізоване ціноутворення, рівень прибутку часто залежав не від ефективності виробництва, а від затверджених нормативів і категорій продукції [36, с. 133]. Підприємства, що випускали металопродукцію чи оборонні вироби, отримували значно більшу рентабельність, ніж ті, що спеціалізувалися на споживчих товарах. Це призводило до викривлення структури виробництва, коли підприємства прагнули змінити асортимент продукції в бік більш вигідних позицій, навіть якщо попит на них був обмежений [38, с. 163–165].

Так, у 1970 р. в Україні частка товарів народного споживання у загальному промисловому виробництві становила лише 29 %, тоді як частка продукції важкої промисловості перевищувала 65 % [5, с. 204–205]. Таким чином, навіть оновлена система стимулювання не призвела до диверсифікації економіки, а навпаки – закріпила її монокультурний характер.

Більше того, замість реального самофінансування розвинулася практика так званого «фондування» – підприємства штучно завищували прибутки, аби збільшити відрахування до фондів заохочення, але використовували їх переважно на розподіл премій, а не на інвестиції [55, с. 73]. У результаті замість інноваційного ефекту реформа стимулювала «роздування» фінансових показників.

Технологічне відставання і низька інноваційна віддача

Попри формальне посилення ролі науково-технічного прогресу, реформа не створила дієвих механізмів для впровадження інновацій. У 1966–1980 рр. обсяги фінансування науково-дослідних робіт в УРСР зросли лише на 35 %, тоді як у розвинутих країнах цей показник збільшився у 2,5 раза [38, с. 170]. Причиною було те, що підприємства не мали власних фондів ризику й залишалися залежними від централізованих замовлень на інновації.

Як зазначає Гриценко, наукові установи і виробництво існували відокремлено: «лабораторії створювали технології, але не мали можливості самостійно їх реалізувати» [24, с. 231]. Це призвело до збереження старих технологічних циклів і низького рівня автоматизації. У машинобудуванні України частка автоматизованих ліній у 1980 р. становила лише 8 %, а частка ручної праці залишалася понад 40 % [6, с. 114–116].

Особливо болючою проблемою було зношення основних фондів. За офіційними статистичними даними, у 1985 р. середній ступінь фізичного зносу обладнання в промисловості УРСР перевищував 45 % [8, с. 91–93]. Це означало, що модернізаційні ресурси реформи практично вичерпалися вже через десятиліття після її початку.

Суперечності в сільському господарстві

У сільському господарстві суперечності набули ще більшої гостроти. Реформа не змінила адміністративну природу колгоспно-радгоспної системи, яка залишалася під суворим контролем партійних і державних органів. Колгоспи не отримали права самостійно визначати структуру посівів, систему збуту чи розподіл прибутку. Як зазначав Вергунов, «реформа торкнулася лише форм звітності, але не механізмів господарювання» [16, с. 233].

Сільське господарство продовжувало залишатися хронічно дотаційним: собівартість виробництва зерна у 1980 р. була вдвічі вищою за ціну його реалізації [11, с. 74–76]. Дотаційна система спотворювала стимулювання, а централізовані постачання не враховували місцевої специфіки. Навіть запровадження державних премій за перевиконання плану не давало реального ефекту через нестачу техніки, пального і добрив [35, с. 118].

Таким чином, реформа не змогла усунути структурні перекоси між промисловістю і сільським господарством, що залишалося «слабкою ланкою» української економіки.

Бюрократизація і викривлення управлінських механізмів

Реформа передбачала скорочення адміністративних ланок, однак на практиці відбулося зворотне – бюрократичний апарат розширився. Повернення до міністерської системи означало не децентралізацію, а «подвійне підпорядкування»: підприємства одночасно звітували перед союзним і республіканським міністерствами [54, с. 484].

Кожен новий рівень контролю створював додаткові бар'єри для ухвалення рішень. Як свідчать документи Держплану УРСР, середній термін погодження інвестиційного проєкту зріс із 4 місяців у 1965 р. до 9 місяців у 1975 р. [28, с. 93–95]. У результаті навіть прибуткові підприємства не могли оперативно реалізувати власні ініціативи.

Відбувалася і психологічна трансформація управлінських кадрів. Керівники підприємств, які в перші роки реформи проявляли ініціативу, згодом змушені були повернутися до «обережного стилю» – уникати ризику, не відхилятися від інструкцій, щоб не наразитися на партійне покарання. Це

породило атмосферу конформізму, що була несумісною з економічними реформами [55, с. 76–77].

Соціальні наслідки і відчуження трудящих

Реформа 1965 р. декларувала підвищення матеріальної зацікавленості працівників, проте на практиці ефект виявився незначним. Система преміювання залишалася централізованою, а розмір заробітної плати часто залежав від виконання плану цехом або підприємством у цілому, а не від особистого внеску працівника [22, с. 121–122].

Як наслідок, у промислових колективах зберігалася рівність у винагороді, що демотивувало кваліфікованих спеціалістів. У 1970–1980-х рр. спостерігалось зниження трудової дисципліни, зростання плинності кадрів і поширення «тіньових» форм підробітку [50, с. 278–279]. Таким чином, реформа не подолати соціальне відчуження між робітником і результатами його праці – навпаки, закріпила його в нових формах.

Політичні обмеження і згортання реформи

Найглибша суперечність полягала у політичній площині. Економічна реформа потребувала автономії, але радянська система не могла допустити послаблення партійного контролю. Будь-які спроби надати підприємствам більшу свободу сприймалися як загроза централізованому управлінню. Уже в другій половині 1970-х рр. почалося фактичне згортання реформаторських підходів: посилювався контроль за виконанням планів, прибуток знову перетворився на «показник звітності», а не реальний критерій ефективності [36, с. 144].

Під тиском партійного апарату відбулося повернення до старих методів директивного управління. Всі ключові рішення щодо виробництва, цін, капіталовкладень знову ухвалювалися в Москві. Як зазначав Г. Єфіменко, «реформа зійшла нанівець, не встигнувши реалізувати свої потенційні можливості» [32, с. 215].

Таким чином, головна причина провалу господарської реформи полягала у неможливості поєднати централізовану модель планування з

елементами економічної самостійності. Командна економіка виявилася несумісною з принципами саморегулювання, конкуренції та гнучкого стимулювання.

Отже, господарська реформа 1965 р. в Українській РСР стала спробою оновити економічний механізм без зміни його політичної природи. Її головними суперечностями були:

- між економічною самостійністю та адміністративним централізмом;
- між прибутковими показниками та директивним ціноутворенням;
- між технологічним оновленням та інерцією виробництва;
- між соціальною риторикою та реальним відчуженням працівників.

Як справедливо підсумував С. Кульчицький, «реформа не зруйнувала командну систему, а лише на мить оголила її внутрішню суперечливість» [36, с. 146]. Для Української РСР вона стала водночас досвідом і попередженням: без політичної модернізації економічні зміни неминуче втрачають силу.

Висновки до розділу 2

Господарська реформа 1965 р. стала реакцією на вичерпання екстенсивної моделі розвитку.

На початку 1960-х рр. радянська економіка, зокрема економіка Української РСР, зіткнулася з уповільненням темпів зростання, падінням продуктивності праці та ефективності капіталовкладень. Промисловість, що протягом попередніх десятиліть забезпечувала динамічне зростання, втратила здатність підтримувати високі показники без структурних змін [1, с. 82–85; 36, с. 118–120]. Центральне планування дедалі більше виявляло свою неефективність у координуванні складних галузевих зв'язків. У цій ситуації керівництво СРСР на чолі з О. Косигінім спробувало ввести економічні методи управління у планову систему, спираючись на пропозиції Є. Лібермана. Реформа мала на меті поєднати централізоване планування з

елементами ринкової мотивації – зокрема, запровадженням прибутку, рентабельності та матеріального стимулювання як головних критеріїв ефективності [55, с. 15–18].

Передумови реформи в Україні формувалися під впливом кризових явищ у промисловості та аграрному секторі.

У промисловості Української РСР спостерігалось надмірне зростання адміністративних ланок, дублювання функцій між союзними й республіканськими міністерствами, що гальмувало оперативність рішень. Сільське господарство, попри високий рівень механізації, залишалося низькорентабельним, а колгоспно-радгоспна система не мала внутрішніх стимулів до підвищення продуктивності [16, с. 210–213; 35, с. 101]. Це створювало умови для появи нової економічної моделі, орієнтованої на ефективність. Пошук таких механізмів у середині 1960-х рр. мав не лише господарський, а й політичний вимір: він був спробою зберегти контроль над економікою, але підвищити її результативність [36, с. 121].

Зміст господарської реформи полягав у частковій децентралізації управління і запровадженні економічних стимулів.

Основні положення реформи передбачали скорочення кількості планових показників, розширення господарської самостійності підприємств, створення трьох фондів (розвитку, матеріального заохочення та соціально-культурного призначення), перехід від кількісних до якісних показників діяльності. Ці нововведення мали створити економічну зацікавленість у зниженні собівартості, підвищенні рентабельності, покращенні якості продукції [55, с. 41–45; 63, р. 11–13]. Проте вони залишалися обмеженими рамками директивного планування: ціни, постачання і капітальні вкладення визначалися центрально, що зводило ефект реформи нанівець.

У промисловості УРСР реформа дала короткострокові позитивні результати, але не змінила структурної основи господарства.

Після переходу на нову систему господарювання прибутковість багатьох підприємств України зросла, підвищилася продуктивність праці,

збільшилися обсяги реалізації машинобудівної, металургійної та хімічної продукції. До 1970 р. Україна забезпечувала 45 % прокату чорних металів, 30 % електротехнічних машин, 18 % виробництва вугілля в СРСР [2, с. 84–86; 7, с. 115]. Однак у структурному вимірі промисловість залишалася переважно важкою й енергоємною, а частка товарів народного споживання навіть скоротилася. Технологічна модернізація, попри зростання фінансування, відбувалася повільно: середній рівень зношення основних фондів у 1980 р. сягнув 42 % [8, с. 92–93]. Це свідчить про те, що реформа не вирішила проблему інноваційного оновлення, а лише частково компенсувала неефективність старої моделі.

У сільському господарстві результати реформи були суперечливими і нестійкими.

Попри значне зростання державних капіталовкладень, аграрний сектор не зміг досягти стабільного підйому. Колгоспно-радгоспна система залишалася директивною: господарства не мали свободи у визначенні структури посівів, системи розподілу прибутків і планів реалізації [11, с. 34–37; 47, с. 286]. Короткочасне підвищення урожайності наприкінці 1960-х рр. змінилося стагнацією, а витрати на одиницю продукції стрімко зростали. Причини – відсутність ринкових стимулів, відтік молоді з села, деградація трудової дисципліни. Внаслідок цього у 1970–1980-х рр. сільське господарство України знову стало дотаційним і малоефективним [6, с. 95–97; 16, с. 230–232].

У системі управління господарством виявилася подвійність: формальна децентралізація при фактичній централізації.

Після ліквідації раднаргоспів і відновлення міністерств республіканська управлінська вертикаль отримала обмежені права у визначенні господарських пріоритетів. Планування залишалося централізованим, а будь-які відхилення від союзних показників сприймалися як порушення дисципліни [54, с. 483–484; 28, с. 43–45]. Замість скорочення бюрократії, у 1970-х рр. її кількість навіть зросла. Формальна самостійність підприємств поєднувалася з

практикою «подвійного підпорядкування» – союзному та республіканському міністерствам, що створювало численні дублювання функцій. Бюрократичний апарат не лише не скоротився, а фактично посилив свій контроль над усіма сферами економічного життя [55, с. 69–71].

Провідною причиною обмеженості реформи стали політичні обставини та ідеологічні обмеження радянської системи.

Реформа 1965 р. не передбачала змін у відносинах власності чи політичній надбудові. Командно-адміністративна модель залишалася недоторканою, а будь-яка ініціатива сприймалася крізь призму ідеологічної лояльності. Партійний контроль пронизував усі ланки управління – від підприємства до республіканського рівня. Коли стало очевидно, що господарська ініціатива може породити політичну автономію, ЦК КПРС почав поступово згортати реформаторські підходи [36, с. 145; 71, р. 48]. Уже наприкінці 1970-х рр. підприємства знову повернулися до старої системи директивних завдань, а прибуток перетворився на формальний показник звітності.

Отже, господарська реформа 1965 р. в Українській РСР була спробою еволюційної модернізації планової системи, спрямованою на підвищення її ефективності без політичної трансформації. Вона частково активізувала господарське життя, стимулювала раціональнішу поведінку підприємств і дозволила тимчасово стабілізувати економічну ситуацію. Однак суперечність між економічною логікою і політичним централізмом виявилася нездоланною.

Для України ця реформа мала подвійне значення:

- з одного боку, вона створила можливості для підвищення самостійності підприємств, формування кадрів нової управлінської культури та пошуку шляхів технічного оновлення;
- з іншого – засвідчила неможливість істотних змін у межах жорстко централізованої, ідеологічно регламентованої системи [36, с. 146–148; 55, с. 79; 75, р. 105–106].

Таким чином, **реформа Косигіна – Лібермана** виявила не лише кризу радянського господарського механізму, а й межі можливостей економічного оновлення без політичних перетворень. Для подальшого економічного розвитку Української РСР вона мала подвійний ефект – короткочасне підвищення результативності та довготривале посилення бюрократичних обмежень, що у 1970–1980-х рр. переросло у структурну стагнацію, описану в наступному розділі [38, с. 170; 71, р. 50].

РОЗДІЛ 3.

ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ РСР У 1965–1985 РР.

3.1. Динаміка розвитку промисловості, сільського господарства та інфраструктури

Період 1965–1985 рр. став для Української РСР часом масштабного економічного підйому, який, однак, мав суперечливий і неоднорідний характер. Саме в цей час виявилися як потенційні можливості господарської реформи, так і глибинні кризові тенденції радянської економіки. Для аналізу розвитку економіки УРСР у другій половині 1960-х – першій половині 1980-х рр. слід розглядати три взаємопов'язані напрями – промисловість, сільське господарство та інфраструктуру, які разом формували матеріальну основу господарського комплексу республіки.

Розвиток промисловості

У 1965–1985 рр. промисловість залишалася провідною галуззю економіки Української РСР. У результаті реформи 1965 р. та масштабного державного інвестування відбулося значне зростання обсягів виробництва. За даними статистичних щорічників, за 1965–1975 рр. валовий обсяг промислової продукції зріс у 2,1 раза, а до 1985 р. – майже у 2,9 раза [1, с. 32–34; 8, с. 41–43]. Найшвидше розвивалися галузі машинобудування, хімічна промисловість, енергетика, металообробка й легка промисловість.

Провідне місце в структурі промислового виробництва посідали підприємства важкої промисловості. Україна залишалася одним із головних центрів металургії СРСР: у 1980 р. тут вироблялося 45 % прокату чорних металів, 42 % чавуну та 35 % сталі [6, с. 113–115]. Металургійні комбінати Дніпропетровська, Кривого Рогу, Запоріжжя, Донецька забезпечували не лише внутрішньореспубліканські потреби, а й експортну продукцію для інших

союзних республік і країн Ради Економічної Взаємодопомоги (РЕВ) [12, с. 341–343].

Водночас поряд із базовими галузями активно розвивалися нові напрями – електротехнічна, радіотехнічна та приладобудівна промисловість. На кінець 1970-х рр. Україна виробляла понад 25 % усіх електродвигунів, 20 % телевізорів і 30 % вантажних автомобілів СРСР [2, с. 78–80; 38, с. 161–162]. Зокрема, продукція Запорізького автомобільного заводу, Харківського тракторного та «Південмашу» користувалася попитом на всесоюзному ринку.

Суттєвим фактором економічного піднесення стало створення великих промислових об'єднань, що об'єднували десятки підприємств різних рівнів під єдиним управлінням. У 1973–1978 рр. такі структури виникли в машинобудуванні, хімічній і легкій промисловості (наприклад, «Електроважмаш», «Хімволокно», «Укрлегпром»), що забезпечувало централізацію планування та спрощення звітності [35, с. 118–119].

Проте динаміка зростання мала переважно екстенсивний характер. Основним джерелом підвищення обсягів виробництва залишалося не підвищення продуктивності праці, а розширення виробничих потужностей і збільшення капіталовкладень [55, с. 72–73]. У 1970–1980-х рр. темпи приросту промислового виробництва почали знижуватися: з 8,5 % у 1966–1970 рр. до 4,3 % у 1981–1985 рр. [8, с. 93–94]. Поряд із цим відбувалося наростання енергомісткості виробництва, старіння обладнання (ступінь зносу перевищував 45 %), низькі темпи впровадження автоматизованих систем управління та технологічних новацій [32, с. 120–122].

Важливою рисою розвитку промисловості України у 1970–1980-х рр. стала диспропорція між важкою та легкою галузями. Частка товарів народного споживання у валовому обсязі промислової продукції не перевищувала 27 %, тоді як у країнах Центральної Європи вона становила 40–45 % [16, с. 214]. Це зумовило хронічний дефіцит побутових товарів, текстильної та харчової продукції, що позначалося на рівні життя населення [50, с. 276–278].

Загалом промисловість УРСР у 1965–1985 рр. виконувала роль «індустріального ядра» радянської економіки. Вона демонструвала високу здатність до кількісного зростання, однак мала низьку ефективність у якісних показниках – продуктивності, ресурсозбереженні, інноваціях і конкурентності [38, с. 168–169; 71, р. 47–49].

Розвиток сільського господарства

Сільське господарство залишалося другою за значенням сферою економіки Української РСР. На нього припадало близько 20 % валового суспільного продукту республіки, а аграрна продукція забезпечувала 15–18 % всесоюзних показників у 1970-х рр. [11, с. 21–23; 6, с. 91–94].

Після реформи 1965 р. аграрна політика СРСР орієнтувалася на матеріальне стимулювання праці колгоспників, збільшення державних закупівельних цін і розширення інвестицій у сільське господарство. У 1966–1970 рр. капіталовкладення в аграрну сферу України зросли майже вдвічі порівняно з попереднім п'ятиріччям [5, с. 203–206]. Було розпочато масштабне зрошення земель Півдня України, збудовано Каховський та Краснознам'янський канали, модернізовано тваринницькі комплекси, впроваджено нові сорти зернових культур.

Внаслідок цих заходів урожайність зернових у 1970 р. зросла до 24 ц/га, тоді як у 1965 р. вона становила лише 21 ц/га [1, с. 165–168]. До початку 1980-х років середня врожайність пшениці досягла 29–30 ц/га, виробництво м'яса – 2,8 млн т, молока – 14,2 млн т на рік [8, с. 102–104]. Такі показники свідчили про позитивну динаміку, однак продуктивність залишалася нижчою, ніж у країнах Центральної Європи, де врожайність сягала 40–45 ц/га [17, с. 215–217].

Проте головною проблемою залишалася неефективність системи управління. Попри збільшення технічного оснащення, колгоспно-радгоспна структура зберігала риси адміністративно-директивної моделі. Плани доводилися зверху, господарства не мали можливості гнучко реагувати на зміни кліматичних або ринкових умов [16, с. 232]. Відсутність економічної мотивації, нестача кадрів, низька дисципліна праці та демографічний занепад

села призводили до того, що зростання обсягів виробництва відбувалося лише за рахунок масованих державних вливань, а не внутрішньої ефективності [47, с. 288–289].

На початку 1980-х рр. в Україні розпочався процес спаду аграрного виробництва. Урожайність знизилася, собівартість продукції зросла, а частка збиткових господарств перевищила 40 %. За даними Держплану УРСР, у 1984 р. рентабельність сільського господарства становила лише 6 %, тоді як у 1965 р. вона перевищувала 20 % [7, с. 180–182]. Це стало яскравим свідченням структурної кризи аграрного сектора, що не зміг адаптуватися до нових економічних реалій.

Розвиток інфраструктури

Розвиток інфраструктури в 1965–1985 рр. став одним із ключових напрямів соціально-економічної політики Української РСР. Індустріалізація та урбанізація потребували масштабного будівництва транспортних, енергетичних, комунальних та житлових об'єктів.

У транспортній системі відбулися значні зміни. Збудовано нові залізничні магістралі – Придніпровську, Донецьку, Південно-Західну, проведено електрифікацію головних ділянок. Загальна протяжність електрифікованих колій у 1985 р. сягнула 4,8 тис. км, що в 2,5 раза більше, ніж у 1965 р. [8, с. 225–227]. Розвивалися морські порти (Одеса, Іллічівськ, Маріуполь), а також трубопровідний транспорт, що забезпечував експорт радянської нафти через територію України до країн Східної Європи [35, с. 124–125].

Енергетичний комплекс УРСР у цей період зазнав суттєвої модернізації. Було збудовано потужні теплоелектростанції – Бурштинську, Луганську, Вуглегірську, а також розпочато експлуатацію атомних електростанцій – Чорнобильської (1977), Південноукраїнської (1982), Рівненської (1981). До 1985 р. виробництво електроенергії в Україні перевищило 260 млрд кВт·год, що становило майже 20 % загальносоюзного обсягу [6, с. 152–155].

У сфері житлово-комунального господарства здійснювалися масштабні програми з будівництва житла та благоустрою міст. За два десятиліття (1965–1985) житловий фонд республіки збільшився на 1,2 млрд м², а кількість міського населення зросла з 52 % до 64 % [19, с. 315–317]. Водночас швидка урбанізація породила нові проблеми – дефіцит житла, перевантаження транспорту, низьку якість комунальних послуг.

Розвивалася також соціальна інфраструктура – освіта, медицина, культура. У 1980-х рр. кількість вищих навчальних закладів сягнула 146, середніх спеціальних – 478; діяло понад 23 тис. бібліотек, 120 театрів і понад 6 тис. клубів [7, с. 290–293]. Такі показники свідчили про значні зрушення у сфері соціального розвитку, хоча їхня якість часто не відповідала зростаючим суспільним очікуванням.

Отже, динаміка розвитку економіки Української РСР у 1965–1985 рр. характеризувалася поєднанням високих темпів кількісного зростання та низької якісної ефективності.

- Промисловість демонструвала вражаючі показники виробництва, але страждала від технологічного відставання та енергомісткості.
- Сільське господарство зберігало потенціал, але залишалося неефективним через централізовану систему управління.
- Інфраструктура активно розвивалася, забезпечуючи урбанізацію, проте її розвиток часто відбувався без належної економічної віддачі.

Таким чином, економічна динаміка УРСР у 1965–1985 рр. була типовим прикладом радянської моделі «кількісного зростання без якісного прориву» [38, с. 170; 75, р. 108]. Цей період став одночасно вершиною індустріального розвитку та початком його поступової стагнації, що набуде особливої гостроти у другій половині 1980-х рр.

3.2. Соціально-економічні результати та рівень життя населення

Упродовж двох десятиліть після початку господарської реформи 1965 р. Українська РСР пережила істотні соціально-економічні зрушення. Під впливом індустріалізації, урбанізації та підвищення матеріальних стандартів життя радянське суспільство поступово трансформувалося, формуючи специфічну соціальну структуру так званого «зріло-соціалістичного» типу [36, с. 140–142]. Проте зовнішні успіхи приховували суперечності, які виявилися у 1980-х рр. у вигляді стагнації, дефіцитів і соціального напруження.

Загальні соціально-економічні тенденції

Економічне зростання 1960–1970-х рр. дало змогу значно поліпшити добробут населення. За офіційними даними, валовий суспільний продукт Української РСР у 1985 р. перевищив рівень 1965 р. у 2,8 раза, національний дохід – у 2,6 раза, а фонд оплати праці – у 2,4 раза [1, с. 22–24; 8, с. 32–34]. Середньомісячна заробітна плата працівників промисловості зросла з 96 крб. у 1965 р. до 176 крб. у 1985 р. [6, с. 190–192]. Збільшилися соціальні трансферти – пенсії, допомоги, стипендії, що дозволяло зменшити рівень офіційної бідності.

Водночас реальні доходи населення зростали повільніше через інфляційний тиск, нестачу товарів і «приховані» форми дефіциту. За підрахунками В. Кульчицького, співвідношення між грошовими доходами і товарним покриттям становило 1,6:1, тобто пропозиція товарів відставала від платоспроможного попиту майже на 40 % [38, с. 172–174]. Це породжувало масове накопичення заощаджень і зростання тіньової економіки.

Урбанізація та зміни соціальної структури

Період 1965–1985 рр. характеризувався інтенсивною урбанізацією. Частка міського населення України зросла з 52 % у 1965 р. до 64 % у 1985 р. [7, с. 310–312]. За цей час чисельність населення республіки збільшилася з 46 до 51 млн осіб, причому майже весь приріст припав на міські агломерації – Київ, Харків, Дніпропетровськ, Донецьк, Львів, Одесу [12, с. 338–341].

Зростання міст супроводжувалося розвитком житлового будівництва, транспорту, освіти, але водночас – надмірним навантаженням на соціальну інфраструктуру.

У процесі індустріалізації суттєво змінилася соціальна структура суспільства. Кількість робітників зросла з 9,8 млн осіб у 1965 р. до 14,2 млн у 1985 р., тоді як кількість колгоспників скоротилася з 6,3 до 3,8 млн [5, с. 290–292]. Зросла роль інженерно-технічної інтелігенції, працівників освіти, науки, медицини, управлінських кадрів. Формувався новий соціальний прошарок – міська середня верства, яка характеризувалася стабільними доходами, вищим рівнем освіти та культурними запитами [23, с. 205–208].

Разом із тим, підвищення рівня життя супроводжувалося уніфікацією соціальних відмінностей. Система розподілу через державу, а не ринок, створювала «зрівняльні» тенденції, коли кваліфікована праця винагороджувалася недостатньо, а низькопродуктивна – підтримувалася адміністративно [22, с. 122–124]. Це знижувало мотивацію та сприяло поширенню трудового формалізму.

Житлово-побутові умови

Масове житлове будівництво було однією з найпомітніших ознак доби «застою». У 1965–1985 рр. в Україні споруджено понад 900 млн м² житла, що дозволило забезпечити квартирами близько 8 млн родин [7, с. 290–293]. У Києві, Харкові, Дніпропетровську, Запоріжжі, Львові з'явилися великі житлові масиви – Троєщина, Салтівка, Позняки, Сихів.

Середня житлова площа на одну особу збільшилася з 8,9 м² у 1965 р. до 14,7 м² у 1985 р. [6, с. 196–197]. Проте швидке будівництво зумовлювало низьку якість житла: переважали типові панельні будинки без розвиненої інфраструктури. У селах ситуація залишалася гіршою – тут рівень благоустрою житла (водопостачання, газифікація) був удвічі нижчим, ніж у містах [16, с. 229–230].

Зростання житлового фонду не вирішило проблему дефіциту. Черги на квартири у великих містах становили 10–15 років, а система розподілу житла

була залежною від службового становища та партійного впливу [19, с. 320–322].

Освіта, наука та культура

Розвиток соціальної сфери супроводжувався розширенням мережі навчальних закладів і наукових установ. Кількість учнів загальноосвітніх шкіл зросла з 5,8 млн у 1965 р. до 7,2 млн у 1985 р., а студентів вищих навчальних закладів – з 450 тис. до 740 тис. [7, с. 296–298]. У 1980-х рр. Україна мала 146 вишів, 478 технікумів і понад 5 тис. ПТУ [42, с. 201–203].

Особливого розвитку набула наука. До 1985 р. в республіці діяло понад 260 науково-дослідних інститутів, у яких працювали понад 80 тис. дослідників [25, с. 145–147]. Проте більшість розробок не доходила до промислового впровадження, що свідчило про розрив між наукою і виробництвом [24, с. 230–232].

У культурній сфері спостерігалася тенденція до масовізації: збільшення кількості бібліотек, театрів, клубів, кінотеатрів, проте – при зниженні художнього рівня продукції та зростанні ідеологічного контролю [52, с. 470–472].

Охорона здоров'я та демографічна ситуація

Система охорони здоров'я в 1965–1985 рр. зазнала кількісного розширення. Кількість лікарів зросла з 86 тис. до 145 тис., лікарняних ліжок – з 370 тис. до 515 тис. [6, с. 207–209]. Проте якість медичних послуг залишалася низькою через нестачу сучасного обладнання, медикаментів та кваліфікованих кадрів, особливо у сільській місцевості.

Демографічні показники демонстрували поступове старіння населення. Якщо у 1965 р. середній вік українців становив 32,5 роки, то в 1985 р. – 36,8 років; частка осіб пенсійного віку перевищила 16 % [8, с. 230–232]. Водночас спостерігалася зниження народжуваності – з 15,6 на 1000 осіб у 1965 р. до 13,4 у 1985 р., тоді як смертність залишалася стабільною [11, с. 310–312].

Ці тенденції свідчать про формування «застійної демографічної структури», що ускладнювала відтворення трудових ресурсів і знижувала темпи економічного розвитку [36, с. 149].

Рівень споживання і структура витрат

У 1965–1985 рр. спостерігалось суттєве підвищення матеріального рівня життя. Споживання м'яса зросло з 41 до 64 кг на душу, молока – з 265 до 360 кг, яєць – з 180 до 280 штук [1, с. 215–218]. Водночас зберігався дефіцит багатьох товарів – м'яса, масла, тканин, побутової техніки, автомобілів. Розподіл здійснювався через черги, профспілкові та партійні канали [50, с. 279–281].

Структура сімейних витрат змінилася: частка витрат на харчування скоротилася з 56 % до 43 %, але зросли витрати на комунальні послуги, транспорт, одяг, культурні потреби [7, с. 292–294]. Це свідчило про зростання споживчих запитів, але не про реальне поліпшення забезпеченості.

Поширеним явищем стала тіньова економіка – побутове кустарництво, неофіційна торгівля, хабарництво в сфері послуг. Вона компенсувала недоліки державного розподілу і становила, за оцінками В. Гай-Нижника, до 12–15 % валового доходу населення [20, с. 217–219].

Соціально-психологічні наслідки «зрілого соціалізму»

Підвищення матеріального добробуту супроводжувалося суперечливими змінами в суспільній свідомості. У 1970–1980-х рр. утвердилася модель «соціального конформізму»: гарантована зайнятість, відсутність безробіття, стабільна заробітна плата формували відчуття безпеки, але водночас – пасивності й байдужості до результатів праці [50, с. 282–284].

Проблеми житлового, товарного та побутового дефіциту створювали атмосферу «повсякденного напруження», яку історики характеризують як «радянське суспільство дефіциту» [22, с. 128–130; 23, с. 212–214]. Система державного забезпечення, хоч і гарантувала базові потреби, не стимулювала до індивідуальної ініціативи. Поступово формувалася відчуженість між

людиною і державою, а суспільна мораль орієнтувалася на пристосування, а не на розвиток [39, с. 175–177].

Отже, соціально-економічні результати розвитку Української РСР у 1965–1985 рр. можна охарактеризувати як період стабільності без модернізації.

- Матеріальні умови життя поліпшилися, однак – у межах адміністративно-розподільчої системи.
- Зросла урбанізація, освіта й соціальні гарантії, але водночас посилювалися бюрократичні та споживацькі тенденції.
- Номінальне зростання доходів не супроводжувалося якісним підвищенням добробуту через дефіцит, нерівність доступу до благ і зниження трудової мотивації [38, с. 173–176; 55, с. 78–80].

Таким чином, господарська реформа і подальші зміни створили соціальну модель, у якій економічна стабільність поєднувалася зі стагнацією і відчуженням людини від результатів праці. Ці процеси стали однією з головних передумов кризи радянського суспільства у другій половині 1980-х рр. [71, р. 50–51; 75, р. 112].

3.3. Причини згорання реформ і кризові тенденції радянської економіки у 1970–1980-х рр.

Після впровадження господарської реформи 1965 р. у радянській економіці спостерігалися ознаки короточасного піднесення, однак уже наприкінці 1970-х рр. почали формуватися стійкі симптоми стагнації. Для Української РСР, як однієї з провідних економік Союзу, ці процеси мали особливо глибокі наслідки. Поступове згорання реформаторських принципів, посилення централізації управління і консервація адміністративно-командних методів призвели до наростання системної кризи, яка у 1980-х рр. охопила практично всі сфери господарства [36, с. 144–145; 71, р. 47–49].

Політичні чинники згорання реформ

Першочерговою причиною згорання господарських реформ стала політична інерція радянської системи. Партійно-державна номенклатура розглядала реформу лише як технічний інструмент підвищення ефективності, а не як спробу створити нову модель економічних відносин. Уже з 1970 р. ЦК КПРС почав обмежувати принципи господарської самостійності, знову посилюючи роль планових органів [55, с. 74–76].

Політична доктрина «зрілого соціалізму», офіційно закріплена у програмних документах партії 1977 р., проголошувала, що соціалізм у СРСР досяг своєї найвищої стадії, тому суттєві структурні зміни більше не потрібні. Ця ідеологічна установка фактично легітимізувала відмову від реформ [39, с. 178–180]. Будь-які ініціативи, що передбачали більшу економічну автономію підприємств або республік, тлумачилися як «ухил від ленінських принципів господарювання».

Для Української РСР це означало посилення контролю союзних міністерств над промисловими підприємствами. Якщо в 1966 р. понад 40 % промисловості республіки було підпорядковано Держплану УРСР, то у 1980 р. – лише 25 %, решта діяла безпосередньо під контролем Москви [28, с. 44–45]. Така централізація нівелювала позитивний досвід попереднього етапу реформ і повернула економіку до старої моделі директивного управління.

Адміністративно-командна система як структурна переешкода

Адміністративно-командна система, що склалася у СРСР, не була здатною до саморегуляції. У ній поєднувалися планування, політичний контроль і бюрократичне втручання в усі сфери господарства. Реформа 1965 р. мала на меті «вдосконалити» цю систему, проте фактично лише ускладнила її структуру, додавши нові ланки контролю – міністерства, комітети, фонди, координаційні ради [54, с. 482–484].

На підприємствах зросла кількість звітних показників: замість скорочення планових індикаторів, як передбачалося реформою, їх кількість до 1980 р. перевищила довоєнний рівень у півтора рази [38, с. 168–169].

Директори заводів змушені були виконувати суперечливі завдання – забезпечити прибутковість і водночас перевиконати план із виробництва, що стимулювало «прикрашання» статистики.

У господарській практиці поширилися так звані «паперові показники успішності»: підприємства звітували про перевиконання плану, але фактично накопичували незавершене виробництво або низькоякісну продукцію [75, р. 104–106]. За підрахунками Держплану УРСР, у 1983 р. до 12 % промислової продукції не відповідало стандартам якості, проте офіційно зараховувалося до виконаних планів [8, с. 114–115].

Адміністративно-командна система стримувала розвиток технічних інновацій. Підприємства не мали стимулів для модернізації, оскільки ризик нововведень часто означав можливість невиконання плану. Як зазначав С. Кульчицький, «планова дисципліна вимагала стабільності, а стабільність убивала ініціативу» [36, с. 147].

Технологічне відставання і енергетичні дисбаланси

Однією з найбільш помітних кризових тенденцій стала технологічна стагнація. У 1970–1980-х рр. в Україні відбувалося зниження темпів оновлення основних фондів: якщо у 1966–1970 рр. коефіцієнт оновлення становив 7,8 %, то у 1981–1985 рр. – лише 3,6 % [7, с. 112–113].

Більшість промислового обладнання працювала понад нормативний термін експлуатації. Рівень автоматизації виробничих процесів залишався низьким: у машинобудуванні – 9 %, у металургії – 5 %, у хімічній промисловості – 12 % [32, с. 122–124]. Попри активний розвиток науково-дослідних інститутів, практичне впровадження розробок у виробництво відбувалося повільно через нестачу фінансування та бюрократичну інертність [24, с. 231–232].

Водночас економіка України залишалася енергомісткою. Частка енергетичних витрат у собівартості промислової продукції у 1980-х рр. становила понад 28 %, що було в 1,5 раза більше, ніж у середньому по СРСР [6, с. 153–155]. Незважаючи на розвиток нових енергетичних потужностей –

насамперед атомних станцій, – структура споживання палива залишалася нерациональною: переважала вугільна генерація, що потребувала великих капіталовкладень і призводила до забруднення довкілля [46, с. 304–305].

Усе це посилювало ресурсну неефективність радянської економіки, де зростання витрат постійно випереджало приріст продукції [38, с. 170–171].

Економічні диспропорції і «ефект застою»

Починаючи з другої половини 1970-х рр., темпи економічного зростання в Українській РСР істотно знизилися. Якщо у 1966–1970 рр. приріст валового суспільного продукту становив 8,4 % на рік, то у 1981–1985 рр. – лише 3,3 % [1, с. 25–27; 8, с. 32–33]. Продуктивність праці зростала повільніше, ніж фонд оплати праці, що зумовило розбалансування фінансової системи.

Згідно з оцінками В. Геєця, у 1975–1985 рр. понад 70 % приросту ВВП УРСР забезпечувалися за рахунок додаткових ресурсів, а не за рахунок ефективності виробництва [21, с. 117–118]. Це свідчило про повернення до екстенсивного типу розвитку, коли економіка зростала завдяки збільшенню витрат праці, енергії та капіталу, але не за рахунок інновацій.

Зростання інвестицій не приводило до пропорційного підвищення результатів. Так, капіталовкладення у промисловість зросли в 2,5 раза, тоді як приріст продукції – лише у 1,6 раза [5, с. 118–119]. Показник рентабельності промисловості знизився з 17 % у 1965 р. до 8 % у 1985 р. [7, с. 182–183].

Ці тенденції отримали назву «ефект застою» – стану, коли зростання підтримується штучно, без структурних змін. Як зазначав М. В. Кудряченко, «економіка перетворилася на систему самовідтворення інерції» [35, с. 117].

Соціально-економічні наслідки стагнації

Економічна стагнація супроводжувалася зростанням соціальних суперечностей. Попри офіційне підвищення зарплат, реальні доходи населення фактично стабілізувалися через дефіцит товарів і інфляцію, приховану у формі зниження якості продукції [22, с. 126–128]. У магазинах хронічно бракувало м'яса, взуття, побутової техніки, автомобілів; формувалися «черги як соціальний інститут» [23, с. 210–213].

Зниження мотивації праці, відчуження робітників від результатів виробництва й бюрократична корупція призвели до падіння трудової дисципліни. За даними Держкомпраці УРСР, у 1983 р. понад 12 % робітників промисловості систематично порушували трудовий режим [6, с. 188–190].

У суспільній свідомості утверджувався конформізм – установка на «спокійне життя без ризику». Як підкреслює В. Гриневич, це породило «повсякденну апатію», яка стала типовою рисою радянського суспільства 1970–1980-х рр. [22, с. 129–131].

Регіональні особливості та структурні перекоси

Для Української РСР особливо гострими були регіональні диспропорції. Донбас і Придніпров'я залишалися індустріальними центрами, тоді як Західна Україна мала переважно аграрний профіль [40, с. 115–118]. Рівень інвестицій на одного працюючого в східних областях перевищував західноукраїнський утричі. Це формувало економічну асиметрію, що згодом позначилася і на соціально-політичних процесах.

До того ж екологічні наслідки індустріалізації ставали дедалі відчутнішими. У 1980-х рр. понад 25 % промислових підприємств України працювали з перевищенням нормативів забруднення повітря та води [46, с. 310–312]. Регіони Донбасу, Придніпров'я, Кривбасу належали до найзабрудненіших у Європі, що безпосередньо впливало на стан здоров'я населення [6, с. 215–217].

Отже, згортання реформ і формування кризових тенденцій радянської економіки у 1970–1980-х рр. мали системний характер. Основними їх причинами стали:

1. Політичний централізм і небажання партійної верхівки допустити реальну децентралізацію управління.
2. Адміністративно-командна модель, що блокувала економічну ініціативу підприємств.
3. Технологічне відставання та неефективність інноваційної політики.

4. Диспропорції між галузями та регіонами, що посилювали внутрішню нерівномірність розвитку.
5. Соціально-психологічна апатія, породжена відсутністю реальних стимулів до праці.

У підсумку господарська система СРСР, у тому числі в межах Української РСР, втратила здатність до саморозвитку. Як писав А. Нове, «радянська економіка перетворилася на колосальну машину, що працювала за інерцією, але не могла змінити напрям руху» [75, р. 108].

Криза 1970–1980-х рр. стала кульмінацією тривалого процесу виснаження екстенсивної моделі розвитку, який у наступному десятилітті призвів до глибоких соціально-економічних і політичних трансформацій. Для Української РСР це означало завершення періоду стабільного зростання і початок етапу деградації централізованої економіки, що зумовила потребу у реформуванні всієї системи господарських відносин [36, с. 148; 38, с. 172–173; 78, р. 202–205].

Висновки до розділу 3

У 1965–1985 рр. Українська РСР посіла одне з провідних місць у господарському комплексі СРСР, демонструючи значний промисловий і аграрний потенціал, проте розвиток республіки визначався суперечливим поєднанням кількісного зростання та якісної стагнації. Господарська реформа 1965 р. дала короточасний поштовх модернізації, але в умовах централізованої економіки швидко втратила ефективність, а її результати були нівельовані політичними й структурними обмеженнями.

Промисловість: між індустріальним піднесенням і технологічним відставанням

Протягом досліджуваного періоду промисловість залишалася головною галуззю економіки республіки. Виробництво промислової продукції у 1985 р.

перевищило рівень 1965 р. майже втричі [8, с. 41–43]. Україна утримувала позиції всесоюзного лідера у металургії, машинобудуванні, хімічній та енергетичній галузях: тут вироблялося близько 45 % прокату чорних металів, 30 % електротехнічних машин і 20 % автомобілів СРСР [6, с. 113–115].

Водночас це зростання мало переважно екстенсивний характер – за рахунок збільшення капіталовкладень, трудових і сировинних ресурсів. Технологічна база залишалася застарілою: до 1985 р. понад 45 % промислового устаткування відпрацювало свій амортизаційний строк [32, с. 121–123]. Низька інноваційна активність, відсутність ринкової конкуренції й централізоване ціноутворення не дозволяли підприємствам гнучко реагувати на потреби споживача. Таким чином, промислове зростання забезпечувалося не підвищенням ефективності, а розширенням масштабів виробництва, що згодом призвело до падіння рентабельності [38, с. 167–169].

Аграрний сектор: від модернізації до стагнації

Сільське господарство у 1965–1985 рр. стало об'єктом масштабних державних програм – зрошення, механізації, підвищення закупівельних цін, що в перші роки забезпечило помітне зростання урожайності [5, с. 203–206; 11, с. 34–37]. Однак колгоспно-радгоспна система, побудована на директивних засадах, виявилася нездатною ефективно використовувати надані ресурси.

До початку 1980-х рр. аграрна галузь України опинилася у кризовому стані: зниження урожайності, падіння рентабельності, відтік робочої сили з села. Державні дотації постійно зростали, але не приносили очікуваного ефекту. У 1984 р. рівень рентабельності сільського господарства становив лише 6 % проти 20 % у середині 1960-х рр. [7, с. 181–182]. Село залишалося соціально відсталим – низький рівень благоустрою, старіння населення, обмежений доступ до медицини та освіти [16, с. 230–232].

Реформа 1965 р. не змінила економічну природу колгоспної системи – вона залишалася залежною від адміністративного плану, централізованих поставок і фіксованих цін. Це спричинило структурну слабкість аграрного сектора, який став «тягарем» для економіки замість її рушія [36, с. 138].

Інфраструктура та урбанізація

Велика частина капіталовкладень у 1970–1980-х рр. спрямовувалася на розвиток інфраструктури – енергетики, транспорту, житлового будівництва. Україна перетворилася на важливий енергетичний центр СРСР: виробництво електроенергії зросло до 260 млрд кВт·год, введено в експлуатацію Чорнобильську, Південноукраїнську, Рівненську АЕС [6, с. 152–155]. Збудовано нові залізничні магістралі, розширено морські порти, активно прокладалися трубопроводи до країн Європи [35, с. 124–125].

Проте інфраструктурний розвиток супроводжувався диспропорціями та екологічними ризиками. Швидка урбанізація призвела до перевантаження транспортної та комунальної системи, а масштабна індустріалізація спричинила деградацію довкілля у промислових регіонах – Донбасі, Придніпров'ї, Кривбасі [46, с. 310–312]. Зростання промислового виробництва не супроводжувалося пропорційним розвитком соціальної інфраструктури, що загострювало проблему якості життя у великих містах.

Рівень життя і соціальні зміни

Соціально-економічні результати господарської політики виявилися неоднозначними. З одного боку, підвищилися номінальні доходи населення: середня заробітна плата у промисловості зросла з 96 до 176 крб., збільшився житловий фонд, розширилися освітні та медичні послуги [6, с. 190–192; 7, с. 292–294]. З іншого боку, реальне споживання стримувалося дефіцитом товарів, низькою якістю продукції та нерівним доступом до соціальних благ.

Суспільство поступово формувало тип поведінки, що характеризувався економічним конформізмом: гарантована зайнятість поєднувалася з низькою продуктивністю праці та байдужістю до результатів [22, с. 128–130]. Умовна стабільність радянського добробуту приховувала системну деградацію стимулів, відчуження працівника від власної праці та залежність від державного розподілу [23, с. 212–214].

Хоча рівень освіти й охорони здоров'я зріс, якість послуг залишалася низькою, а соціальні контрасти між містом і селом – значними. До середини

1980-х рр. сформувався своєрідний соціальний баланс: відсутність бідності, але й відсутність розвитку [50, с. 282–284].

Кризові тенденції економічної системи

У другій половині 1970-х – на початку 1980-х рр. господарська система Української РСР почала демонструвати ознаки глибокої стагнації. Темпи зростання промисловості скоротилися удвічі, продуктивність праці – у півтора раза [8, с. 33–35]. Рентабельність промисловості знизилася до 8 %, тоді як витрати на одиницю продукції постійно зростали [7, с. 182–183].

Ключовими проявами кризи стали:

- технологічне відставання – зношення обладнання, відсутність автоматизації, низька інноваційна віддача [32, с. 122–124];
- енергетична неефективність – надмірна залежність від вугільної генерації та паливних ресурсів [6, с. 153];
- бюрократизація управління, що нівелювала економічну самостійність підприємств [54, с. 484];
- падіння трудової мотивації та зростання тіньових практик [20, с. 217–219].

Поступове посилення централізації управління остаточно зруйнувало стимулюючу роль господарської реформи. Підприємства фактично втратили можливість впливати на власні фінансові результати, а Держплан знову перетворився на головний координуючий центр усіх галузей [55, с. 75–77].

Українська специфіка кризи

Для Української РСР особливістю кризових процесів була висока залежність від союзного ринку. Понад 70 % продукції важкої промисловості спрямовувалося до інших республік, тоді як республіка отримувала ззовні значну частину товарів народного споживання [47, с. 284–287]. Така модель «внутрішньої спеціалізації» призводила до хронічного дефіциту споживчих товарів та дисбалансу у внутрішньому обміні.

До цього додавалися екологічні й демографічні проблеми. Індустріальні регіони стикалися з надмірним техногенним навантаженням, тоді як село

переживало депопуляцію. До 1985 р. частка сільського населення зменшилася до 36 %, а природний приріст став мінімальним [8, с. 230–232]. Такі тенденції свідчили про виснаження соціально-економічного потенціалу республіки.

Отже, економічний розвиток Української РСР у 1965–1985 рр. мав суперечливий характер. Поряд із видимими успіхами – масштабна індустріалізація, розбудова інфраструктури, зростання соціальних стандартів – існували глибокі системні диспропорції. Господарська реформа 1965 р. лише тимчасово пом'якшила недоліки планової системи, але не усунула її головних вад – централізму, бюрократизму та відсутності ринкових стимулів.

Україна залишалася одним із найрозвиненіших регіонів СРСР, проте її економічна модель була приречена на стагнацію. Вона характеризувалася високим рівнем індустріального потенціалу, але низьким рівнем ефективності, зростанням матеріального добробуту, але збереженням соціальної інертності, урбанізацією без модернізації.

Як підсумував С. Кульчицький, «радянська економіка 1970–1980-х рр. демонструвала видимість стабільності, але фактично втратила перспективу розвитку» [36, с. 148]. Саме в цей період заклалися передумови економічної та соціальної кризи, яка у другій половині 1980-х рр. привела до розпаду радянської системи господарювання і відкрила шлях до нової, пострадянської епохи трансформацій [71, р. 50–51; 78, р. 202–205].

ВИСНОВКИ

Таким чином, у ході дослідження ми дійшли до наступних висновків.

1. Стан наукової розробки, джерельна база та методологічні підходи.

Проблематика економічного розвитку Української РСР у 1965–1985 рр. та господарської реформи 1965 р. посідає особливе місце в історико-економічній науці. Її вивчення проходило кілька етапів, що відбивали як зміни методологічних підходів, так і політичний контекст. У радянський період (кінець 1960-х – початок 1980-х рр.) історики та економісти трактували реформу виключно в руслі «удосконалення соціалістичної системи управління», наголошуючи на її «плановому» характері та ігноруючи суперечності між адміністративною централізацією та економічними стимулами. У публікаціях того часу (зокрема, у працях О. Румянцева, І. Лукінова, В. Медведєва, С. Каткової) відчутно панувала офіційна ідеологічна рамка, яка обмежувала аналітичну глибину.

Із початком пострадянського періоду та відкриттям архівів відбувся якісний зсув у науковому дискурсі. Українські дослідники (В. Геєць, І. Білоус, В. Кухар, Л. Мельник, С. Кульчицький та ін.) розпочали переоцінку господарських процесів 1960–1980-х рр., звернувши увагу на реальні інституційні механізми, систему стимулів, цінові диспропорції, приховану інфляцію, залежність між союзним центром і республіканськими плановими структурами. Саме в цей період з'являються узагальнення, що дозволяють оцінювати реформу Косигіна – Лібермана як «спробу еволюційної адаптації» командної економіки до нових умов.

Важливою особливістю сучасних підходів стало використання кількісних методів аналізу: реконструкція динаміки промислового виробництва, сільськогосподарської продукції, енергоспоживання, капіталовкладень і продуктивності праці в УРСР у порівнянні з іншими союзними республіками. Це дозволяє перейти від декларацій до вимірюваних

результатів. У дослідженні застосовано статистичний, системно-структурний і порівняльно-історичний підходи. Порівняння з показниками РРФСР, Білоруської та Прибалтійських республік допомагає виявити особливості української моделі розвитку, зокрема більшу концентрацію промислового виробництва у важкій індустрії, нижчі темпи диверсифікації та обмежену частку високотехнологічного експорту.

Джерельна база дослідження надзвичайно широка. Основу складають офіційні статистичні збірники – «Народне господарство Української РСР» за 1965–1985 рр., матеріали ЦСУ УРСР, документи Держплану УРСР, постанови Ради Міністрів СРСР і партійні рішення ЦК КПУ. Ці матеріали доповнено публікаціями періодики, аналітичними записками економістів і звітами промислових об'єднань. Значна частина статистики того часу потребувала критичної перевірки, адже офіційні показники часто коригувалися відповідно до «виконання плану» – тобто частково відображали бажані, а не реальні результати. Тому в роботі застосовано метод перехресного зіставлення: зіставлення валових показників з натуральними обсягами виробництва, зростання продуктивності – з даними про фондівдачу, енергомісткість, капітальні вкладення.

Методологічно дослідження спиралося на міждисциплінарний підхід: поєднання історико-економічного аналізу з інституційним і соціально-структурним. Це дозволило не лише реконструювати механізми реформи, а й оцінити їхній вплив на структуру економіки, соціальну стратифікацію та технологічні цикли. Особливу увагу приділено співвідношенню «план – ринок – стимул»: саме тут проявлялася головна внутрішня суперечність радянської моделі – бажання підвищити ефективність через прибуток без зміни власницьких відносин.

Завдяки комплексному підходу вдалося визначити, що історія господарської реформи 1965 р. в Україні не є локальним сюжетом радянської історії, а складовою ширшого процесу пошуку альтернатив централізованій моделі розвитку. Український досвід, з огляду на галузеву структуру та рівень

індустріалізації, є репрезентативним для аналізу меж і можливостей усієї радянської економічної системи.

2. Передумови, зміст і логіка господарської реформи 1965 р. До середини 1960-х рр. радянська економіка вступила в етап структурного виснаження. Система, що в 1930–1950-х рр. демонструвала мобілізаційні переваги (масове відновлення після війни, швидка індустріалізація), втратила гнучкість в умовах науково-технічної революції. Основними ознаками кризи стали зниження темпів зростання, перевантаження адміністративного апарату, дефіцит інвестиційних ресурсів і зниження якості продукції. В УРСР, де переважали важка промисловість, металургія, вугільна та машинобудівна галузі, ці проблеми проявилися особливо гостро. Підприємства були зорієнтовані на виконання планів за кількісними показниками – тоннами, кіловат-годинами, машинами – без реальної відповідальності за якість і рентабельність.

Реформа 1965 р., розроблена під керівництвом голови Ради Міністрів СРСР О. Косигіна за активної участі харківського економіста Є. Лібермана, мала на меті змінити систему стимулів. Відповідно до її концепції, ключовим критерієм ефективності підприємства мав стати прибуток, а не валовий обсяг виробництва. Прибуток розподілявся на три фонди – розвитку виробництва, матеріального заохочення та соціального розвитку. Частина прибутку могла залишатися в розпорядженні підприємства, що створювало відчуття фінансової самостійності.

Паралельно відбувалася реорганізація системи управління: замість територіальних раднаргоспів відновлювалися галузеві міністерства, покликані координувати виробничі ланцюги. У плануванні акцент змістився з кількості на рентабельність і якість; вводилася практика укладання прямих договорів між підприємствами; передбачалася можливість диференційованої оплати праці залежно від кінцевих результатів.

Для Української РСР реформа мала подвійний ефект. З одного боку, вона відкривала можливості для модернізації промислових комплексів і

підвищення ефективності господарства, оскільки в республіці зосереджувалася значна частина машинобудівного потенціалу СРСР, кваліфіковані кадри й розвинена науково-технічна база. З іншого боку, надмірна централізація союзних міністерств і відсутність реального ринку обмежували ефективність цих змін. Усі ключові параметри – ціни, фонди, плани, норми прибутку – визначалися в Москві, а не в Києві, що позбавляло українські підприємства гнучкості у реагуванні на попит.

Сутнісна суперечність реформи полягала в тому, що вона намагалася «вмонтувати» економічні стимули у неринкове середовище. Прибуток ставав формальним показником, адже його величина залежала не від реальної ефективності, а від планових цін і норм списань. Підприємства почали прагнути не до підвищення якості, а до «вигідної номенклатури» – продукції з високими нормативними цінами. Це породжувало перекоси у виробництві та стимулювало маніпуляції з планами.

У короткостроковій перспективі (1966–1970 рр.) результати були обнадійливими: в УРСР обсяг промислового виробництва зріс майже на 40 %, а продуктивність праці – на 30 %. Проте після 1973–1975 рр. позитивна динаміка сповільнилася. Централізоване фінансування знову посилювалося, а економічні стимули деформувалися: «фонди заохочення» перетворилися на додатковий канал розподілу дефіцитних ресурсів, що підживлював корупційні практики.

Реформа не передбачала глибоких змін у відносинах власності, а тому не могла забезпечити стійкого оновлення виробництва. Українська економіка залишалася залежною від союзного розподілу, а регіональні ініціативи придушувалися. Незважаючи на окремі успіхи в модернізації (будівництво нових комбінатів, розвиток енергетики, запуск нових технологій у машинобудуванні), уже наприкінці 1970-х рр. реформа втратила сенс і згорнулася.

Підсумовуючи, можна зазначити: господарська реформа 1965 р. стала для УРСР важливим досвідом часткової лібералізації планового господарства,

але її внутрішня суперечність – спроба поєднати прибутковість і централізованість – зумовила обмежений результат. Вона продемонструвала потенціал української промисловості та водночас окреслила межі, за які радянська економічна модель не могла вийти без системних трансформацій.

3. Особливості реалізації реформи в економіці Української РСР.

Реалізація господарської реформи 1965 р. в Українській РСР мала яскраво виражену подвійність: з одного боку, саме республіка була одним із ключових полігонів для апробації нових принципів управління, з іншого – практична реалізація новацій обмежувалася рамками союзної адміністративної системи. Україна мала потужну промислову базу, що забезпечувала близько 17 % загальносоюзного промислового виробництва, і водночас перебувала в підпорядкованому становищі щодо центрів ухвалення економічних рішень.

У 1966–1968 рр. близько двох сотень великих підприємств республіки було переведено на нову систему планування й економічного стимулювання. У перші роки впровадження реформи результати виглядали вражаючими: підвищилася рентабельність, зріс обсяг прибутку, деякі підприємства змогли інвестувати власні кошти в модернізацію виробництва. Серед успішних прикладів – заводи «Південмаш» у Дніпропетровську, Харківський тракторний завод, Криворізький металургійний комбінат, об'єднання «Азот» у Черкасах, Запорізький автомобільний завод. Вони показали, що за умов певної самостійності підприємства здатні не лише виконувати план, а й підвищувати якість і номенклатуру продукції.

Разом із тим, практична реалізація реформи виявила глибокі суперечності між декларованими цілями та реальними механізмами. Центральні міністерства, відновлені замість раднаргоспів, знову отримали вирішальну роль у розподілі фондів, встановленні цін і контролі за виконанням планів. Це означало, що «самостійність» підприємств залишалася обмеженою. Підприємства отримали право формально розпоряджатися

прибутком, але ключові параметри його утворення – ціни, норми відрахувань, умови кредитування – регламентувалися зверху.

Характерним для української моделі було поєднання високого ступеня індустріалізації з надцентралізованим управлінням. З одного боку, на території УРСР розміщувалися важливі центри машинобудування, енергетики, чорної металургії, хімічної та оборонної промисловості. З іншого – усі ці галузі перебували під жорстким контролем союзних міністерств, і більшість виробленої продукції йшла за межі республіки, що позбавляло місцеву владу реальних важелів економічного регулювання.

У сільському господарстві спроби реформування дали ще скромніші результати. Колгоспно-радгоспна система залишалася бюрократизованою, рівень механізації зростав повільно, а матеріальне стимулювання селян відставало від промислового сектору. Зростання обсягів виробництва зерна, цукрових буряків і м'яса, зафіксоване у 1970-х рр., супроводжувалося зниженням рентабельності, зростанням собівартості та хронічним браком трудових ресурсів.

Однією з причин неповного успіху реформи була відсутність координації між галузями: промисловість розвивалася швидше, ніж аграрний сектор, а транспортна й енергетична інфраструктура не встигала за потребами нових підприємств. У результаті виникав ефект «вузьких місць»: зростання виробничих потужностей у металургії чи машинобудуванні не супроводжувалося достатнім забезпеченням паливом, транспортом чи житлом для робітників.

Серед соціально-управлінських проблем слід виокремити залежність від адміністративних рішень, формалізацію показників ефективності та дефіцит відповідальності на середньому рівні управління. Більшість директорів і головних інженерів залишалися радше «виконавцями плану», ніж самостійними господарниками. Навіть фонди матеріального заохочення часто перетворювалися на інструмент утримання дисципліни, а не реального стимулу до підвищення ефективності.

Таким чином, реалізація господарської реформи в Українській РСР виявила її головну дилему: спробу запровадити економічні стимули в умовах, коли рішення щодо ресурсів і планів залишалися політично централізованими. Республіка виступила «лабораторією компромісів» між новими методами господарювання й старими адміністративними практиками, що згодом і визначило частковий характер її успіхів.

4. Динаміка розвитку промисловості, сільського господарства та інфраструктури.

У 1965–1985 рр. економіка Української РСР продемонструвала одночасно високі кількісні результати та зростаючі ознаки структурної стагнації. Статистичні показники свідчать, що промислове виробництво республіки зросло більш ніж у 2,2 рази, обсяг електроенергії – у 3,1 рази, видобуток вугілля стабілізувався після спаду початку 1960-х, а машинобудівна галузь забезпечувала понад 20 % союзного випуску складного устаткування. Проте за цими цифрами приховувалися системні суперечності.

Розвиток промисловості мав переважно екстенсивний характер. Головний наголос робився не на інноваціях, а на нарощуванні потужностей. За рахунок інвестицій у великі комбінати (Маріуполь, Запоріжжя, Кривий Ріг, Дніпродзержинськ, Харків) досягалася короткочасна стабільність, але коефіцієнт оновлення основних фондів залишався низьким – близько 3–4 % на рік, що призводило до технічного старіння виробництва. Енергомісткість промислової продукції у 1980 р. перевищувала середньосоюзну на 12–15 %, а зношення обладнання в окремих галузях сягало 50 %.

Водночас УРСР залишалася головним постачальником металу, машин, електротехнічних виробів і хімічної продукції для інших регіонів СРСР. Близько 70 % продукції важкої промисловості відправлялося за межі республіки. Це забезпечувало високі обсяги виробництва, але не створювало умов для розвитку внутрішнього ринку чи зростання споживчого сектору.

У сільському господарстві ситуація була ще суперечливішою. У 1960-х рр. колгоспно-радгоспна система залишалася головною формою власності, і

реформа майже не торкнулася її основ. Хоча в 1970-х рр. було здійснено великі капіталовкладення в аграрний сектор (механізація, хімізація, зрошення), ефективність залишалася низькою. Урожайність зернових культур у 1980 р. лише на 10 % перевищувала рівень 1965 р., а продуктивність праці в сільському господарстві – на 15 %.

Однією з найгостріших проблем стало зростання собівартості продукції. Витрати пального, електроенергії, добрив збільшувалися швидше, ніж віддача. До того ж посилювалися диспропорції між галузями: тваринництво розвивалося повільніше, ніж рослинництво, а частка сільського господарства у ВВП республіки зменшилася з 23 % у 1965 р. до 17 % у 1985 р.

Інфраструктурний розвиток, попри значні інвестиції, також мав суперечливий характер. На кінець 1970-х рр. Україна володіла однією з найрозвиненіших енергетичних систем у Європі: було споруджено Дніпропетровську, Запорізьку, Південно-Українську та Чорнобильську АЕС, розширено Дніпровський каскад ГЕС. Проте транспортна мережа, особливо автомобільна, не встигала за потребами індустрії. Брак інвестицій у дороги та логістику обмежував мобільність робочої сили і збільшував собівартість перевезень.

Соціальна інфраструктура – житло, освіта, охорона здоров'я – розвивалася відносно швидко, проте відставала від темпів урбанізації. У великих промислових центрах (Дніпро, Донецьк, Харків, Запоріжжя) зростала щільність населення, але не забезпечувалося належне житлове будівництво й комунальні послуги. Це породжувало типову проблему «промислового перенасичення» – коли індустріальні гіганти працювали повним ходом, а соціальні стандарти залишалися на межі мінімуму.

Отже, економічна динаміка Української РСР у 1965–1985 рр. демонструє класичний приклад кількісного зростання без якісної модернізації. Господарська реформа дала короточасний ефект активізації, але не створила механізмів інноваційного оновлення. У другій половині 1970-х рр. в республіці почали накопичуватися ознаки структурної кризи: уповільнення

темпів росту, падіння продуктивності, зростання енергомісткості та дефіцит інвестицій. Зовні економіка продовжувала зростати, але внутрішній потенціал вичерпувався. Саме це і стало підґрунтям для пізнішого «застою» та неминучої потреби у глибокій трансформації економічної системи.

5. Соціально-економічні результати та рівень життя населення.

Соціально-економічні наслідки господарської реформи 1965 р. для Української РСР проявилися суперечливо. У короткостроковій перспективі (друга половина 1960-х – початок 1970-х рр.) реформа сприяла певному зростанню добробуту: підвищилася заробітна плата, поліпшилися умови праці на підприємствах, розширилися соціальні гарантії. На тлі стабільного промислового зростання збільшувалися доходи населення, а обсяг споживчих товарів зростав у середньому на 4–5 % щорічно. Відбулося поступове підвищення частки міського населення – з 52 % у 1965 р. до 62 % у 1985 р., що супроводжувалося урбанізаційним бумом і появою нових житлових масивів у Києві, Харкові, Дніпрі, Донецьку та Запоріжжі.

Водночас соціально-економічне зростання супроводжувалося дисбалансами. Підвищення грошових доходів не супроводжувалося пропорційним розширенням товарної пропозиції, через що споживчий ринок залишався дефіцитним. Хронічна нестача товарів тривалого користування, побутової техніки та якісного одягу змушувала населення накопичувати «зайві гроші», що створювало прихований інфляційний тиск. У 1970-ті рр. розрив між доходами й товарною масою став системною проблемою радянської економіки, і УРСР, як одна з промислових баз Союзу, не була винятком.

Суттєво покращилася сфера соціальних послуг. Було збудовано тисячі шкіл, лікарень, дитячих садків; розширено мережу вищих навчальних закладів і технікумів. Реалізація державних програм житлового будівництва – зокрема «Житло-70» – дозволила тисячам сімей отримати квартири в багатоповерхових «спальних районах». Проте цей прогрес супроводжувався зростанням щільності населення, нестачею дитячих установ, проблемами комунікацій. Більшість новобудов мали низьку якість оздоблення й швидко

зношувалися, а сама концепція масового житла орієнтувалася радше на кількість, ніж на комфорт.

Значним соціальним досягненням стало підвищення рівня освіти. Якщо у 1965 р. вищу освіту мали близько 6 % працездатного населення, то в 1985 р. – понад 12 %. Зросла роль інженерно-технічних кадрів, а університети та політехнічні інститути УРСР постачали фахівців для всього Союзу. Разом із тим інтелектуальний потенціал республіки реалізовувався не повністю, оскільки система централізованих розподілів кадрів і жорстка планова структура не давали змоги вільно обирати напрям застосування знань.

У сільській місцевості ситуація була гіршою. Попри державну політику «зміцнення села», рівень життя колгоспників залишався нижчим за міський: житло, дороги, побутова інфраструктура розвивалися повільно, а споживання на душу населення у 1980 р. становило лише 70 % від міського рівня. Молодь масово мігрувала до міст, що зумовило демографічне старіння села.

Отже, господарська реформа та подальший розвиток економіки УРСР забезпечили певне зростання матеріального добробуту, однак не усунули системних протиріч між рівнем доходів, структурою виробництва та споживчим ринком. Соціальні досягнення відбувалися за рахунок ресурсів індустріального зростання, не маючи власної економічної основи, тому вже у 1980-ті рр. вони стали дедалі більш обтяжливими для державних фінансів.

6. Причини згортання реформ і формування кризових тенденцій у 1970–1980-х рр. Причини згортання господарської реформи мають як економічний, так і політичний характер. Уже наприкінці 1960-х рр. з'ясувалося, що нові механізми – прибутковість, самофінансування, фонди заохочення – вступають у суперечність із командно-адміністративними принципами управління. Для партійно-державного апарату будь-яка економічна самостійність підприємств означала втрату контролю над ресурсами, а отже, потенційну загрозу централізованій владі. Тому замість подальшої децентралізації почалася повзуча ревізія реформи.

У 1970-х рр. державне регулювання знову посилювалося. Плани встановлювалися жорсткіше, показники рентабельності визначалися зверху, ціни заморожувалися на роки. Формально прибуток залишався критерієм ефективності, але в реальності він був результатом арифметичних маніпуляцій із нормативами. Підприємства орієнтувалися на «зручну номенклатуру» – товари, що гарантували виконання плану, а не на реальний попит. Усе це призвело до відтворення старих проблем – перевиробництва малопотрібної продукції та дефіциту якісних споживчих товарів.

Другою причиною стагнації стало технологічне відставання. Реформа не торкнулася системи науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт, які залишалися роз'єднаними від виробництва. Інновації впроваджувалися повільно, а модернізація часто обмежувалася заміною застарілого обладнання без зміни технологічних процесів. У 1980 р. частка технологічно нових виробів у машинобудуванні УРСР не перевищувала 15 %, що значно поступалося показникам західних країн.

Третій чинник – дисбаланс між інвестиціями й віддачею. У 1970–1980-х рр. у промисловість вкладалося величезно багато капіталу, однак ефективність капіталовкладень постійно знижувалася: якщо у 1965 р. на кожен карбованець інвестицій припадало 20 коп. приросту продукції, то у 1985 р. – лише 8 коп. Це свідчить про падіння фондовіддачі й про перетворення інвестиційного процесу на самодостатню, а не продуктивну мету.

До цього додалися енергетичні та екологічні обмеження. УРСР зазнавала дефіциту пального, сировини та водних ресурсів; одночасно зростала техногенна напруга – зокрема, у Донбасі та Придніпров'ї. Надмірна концентрація промисловості у цих регіонах призводила до деградації довкілля, що негативно впливало на здоров'я населення й продуктивність праці.

Відсутність реального ринку, гнучкої фінансової системи та приватної ініціативи унеможливила адаптацію економіки до зовнішніх викликів. На початку 1980-х рр. економіка УРСР, як і СРСР загалом, вступила в етап «застою» – повільного зростання при наростанні диспропорцій. Падіння

продуктивності праці, зростання матеріаломісткості, дефіцит бюджету, тіньова економіка, бюрократизація управління – усе це стало безпосереднім наслідком непослідовності реформи 1965 р.

Таким чином, згорання реформ виявило внутрішню несумісність між економічною логікою самофінансування та політичною логікою централізованого контролю. У контексті Української РСР це проявилось в тому, що республіка залишалася головним «виробничим донором» Союзу, але не мала можливості самостійно розпоряджатися результатами власної праці, що посилювало відчуття економічної залежності й структурного виснаження.

7. Значення реформи для історії економіки Української РСР.

Узагальнюючи результати дослідження, можна констатувати, що господарська реформа 1965 р. стала для Української РСР переломним етапом між епохою післявоєнної індустріалізації й добою структурної стагнації. Вона засвідчила прагнення радянського керівництва модернізувати систему без відмови від її основних засад, тобто без зміни форм власності, ринку капіталів і політичної монополії партії. Для України це означало спробу знайти ефективнішу модель функціонування промислового комплексу, але в межах надцентралізованої системи координат.

Реформа мала позитивні короточасні наслідки: зростання продуктивності праці, часткове підвищення рентабельності, розвиток галузевої спеціалізації, розширення соціальних програм. Водночас у довгостроковій перспективі її результати виявилися обмеженими. Вона не створила стійких механізмів інноваційного розвитку, не вирішила проблеми матеріального стимулювання та не змінила залежності УРСР від союзного центру.

Українська економіка залишалася надмірно зорієнтованою на важку промисловість і військово-промисловий комплекс, що обмежувало розвиток споживчого сектора. Аграрна політика не змогла забезпечити стабільного зростання продуктивності. У результаті республіка вступила у 1980-ті рр. із суперечливою структурою: потужний індустріальний потенціал – і низька

гнучкість управління, високий рівень освіти – і відсутність економічної ініціативи, соціальні гарантії – і хронічні дефіцити.

Попри невдачі, саме досвід господарської реформи 1965 р. сформував в УРСР нову генерацію економістів, інженерів і управлінців, які пізніше відіграли важливу роль у період перебудови та перших років незалежності. Реформа, хоч і не змінила системи, навчила мислити категоріями ефективності, прибутковості, оптимізації витрат, що стало важливою передумовою переходу до ринкових засад у 1990-х рр.

Узагальнюючи, можна зробити висновок:

- господарська реформа 1965 р. була спробою внутрішньої модернізації радянської економічної системи без зміни її політичного фундаменту;
- у короткостроковому вимірі вона забезпечила стабілізацію та певне піднесення економіки УРСР, але не створила умов для її саморозвитку;
- обмеження в управлінні, централізоване ціноутворення, нерозвиненість ринкових відносин призвели до поступового відновлення старих диспропорцій;
- досвід реформи довів, що ефективність господарства не може базуватися лише на адміністративних важелях і потребує реальної економічної самостійності виробників.

Отже, реформа Косигіна–Лібермана 1965 р. стала символом незавершених змін: вона відкрила шлях до модернізаційного мислення, але не подолати інституційні бар'єри радянської системи. Для Української РСР цей період означав вершину індустріального розвитку та водночас початок структурного виснаження, наслідки якого відчувалися ще десятиліттями – аж до розпаду Союзу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

1. Народне господарство Української РСР у 1968 році. Статистичний щорічник. Київ: Статистика, 1969. 600 с.
2. Народне господарство Української РСР у 1970 році. Статистичний щорічник. Київ: Статистика, 1971. 560 с.
3. Народне господарство Української РСР у 1971 році. Ювілейний щорічник. Київ: Статистика, 1972. 547 с.
4. Народне господарство Української РСР у 1973 році. Статистичний щорічник. Київ: Політвидав України, 1974. 457 с.
5. Народне господарство Української РСР у 1975 році. Статистичний щорічник. Київ: Техніка, 1976. 540 с.
6. Народне господарство Української РСР у 1980 році. Статистичний щорічник. Київ: Фінанси і статистика, 1981. 500 с.
7. Народне господарство Української РСР у 1984 році. Статистичний щорічник. Київ: Техніка, 1986. 398 с.
8. Народне господарство Української РСР у 1985 році. Статистичний щорічник. Київ: Техніка, 1986. 398 с.
9. Народне господарство Української РСР у 1988 році. Статистичний щорічник. Київ: Техніка, 1989. 440 с.
10. Народне господарство Української РСР у 1990 році. Статистичний щорічник. Київ: Мінстат УРСР, 1991. 496 с.
11. Сільське господарство Української РСР. Статистичний збірник. Київ: Статистика, 1970. 685 с.

ЛІТЕРАТУРА

12. Балабушевич Т. А., Віднянський С. В., Геєць В. М. Економічна історія України. Київ: Ніка-Центр, 2011. 648 с.
13. Баран В. Д. Україна в умовах неосталінізму. Київ: Інститут історії України НАН України, 1999. 436 с.
14. Бойко О. Д. Історія України. Київ: Академвидав, 2008. 688 с.
15. Борисенко В. Й. Історія України: нове бачення. Т. 2. Київ: Альтернативи, 1996. 496 с.
16. Вергунов В. А. Аграрна історія України ХХ століття. Київ: Аграрна наука, 2011. 328 с.
17. Віднянський С. В. Європейський вектор модернізації України у ХХ ст. Київ: Ніка-Центр, 2011. 460 с.
18. Віднянський С. В., Геєць В. М., ред. Економічна історія України: хрестоматія. Київ: Ніка-Центр, 2011. 720 с.
19. Влада і суспільство в Україні. Історичний контекст / ред. В. Смолій. Київ: НАН України, 2013. 506 с.
20. Гай-Нижник П. П. Держава і фінанси України у ХХ столітті. Київ: ІПіЕНД НАН України, 2013. 368 с.
21. Геєць В. М., Кизим М. О. Економічний розвиток України: історичні уроки та сучасні виклики. Харків: ІНЖЕК, 2011. 256 с.
22. Гриневич В. А. Повсякдення радянської України періоду «застою». Київ: Ніка-Центр, 2017. 304 с.
23. Гриневич В. А., Ковпак Л. В., ред. Соціальна історія України ХХ ст.: збірник праць. Київ: Інститут історії України, 2015. 480 с.
24. Гриценко А. А. Історія економічної думки України. Київ: Знання, 2011. 495 с.
25. Гуржій О. І., ред. Нариси з економічної історії України. Київ: НАН України, 2010. 420 с. <https://resource.history.org.ua/item/0003160>

- 26.Даниленко В. М., ред. Українське суспільство в 1960–1980-х рр.: дослідження та документи. Київ: ПУ НАН України, 2012. 452 с.
- 27.Дашкевич Я. Р. Економічні аспекти української історії. Вибрані праці. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2011. 384 с.
- 28.Держплан УРСР. Збірник постанов і розпоряджень з питань планування 1965–1980 рр. Київ: Техніка, 1981. 412 с.
- 29.Економіка України (наук. журнал). Київ: НАН України, архів:
- 30.Економічна історія України. Історико-економічне дослідження. Т. 1–2. Київ: Ніка-Центр, 2011. 1304 с.
- 31.Енциклопедія історії України. Т. 1–10. Київ: Наукова думка, 2003–2013.
- 32.Єфіменко Г. Г. Нариси з історії промисловості УРСР (1960–1980-ті рр.). Київ: Ніка-Центр, 2018. 272 с.
- 33.Карасьова Н. А. Історія народного господарства України. Харків: ХНЕУ, 2008. 352 с.
- 34.Коваль М. В., ред. Історія України 1917–1992. Київ: Либідь, 1993. 576 с.
- 35.Кудряченко А. І., ред. Україна в добу пізнього соціалізму. Київ: Ніка-Центр, 2010. 352 с.
- 36.Кульчицький С. В. Економічна політика радянської влади в Україні. Київ: Генеза, 1997. 304 с.
- 37.Кульчицький С. В. Комунізм в Україні: перше століття. Т. 2. Київ: Наш час, 2006. 464 с.
- 38.Кульчицький С. В. Ціна «Великого стрибка»: економіка України у 1953–1985 рр. Київ: Парламентське видавництво, 2010. 352 с.
- 39.Кульчицький С. В., Шаповал Ю. І. Україна у системі радянського тоталітаризму. Київ: Наш час, 2007. 352 с.
- 40.Лисовська О. В. Україна у 60-ті – першій половині 80-х рр. XX ст. Умань, 2010. 208 с.
- 41.Литвин В. М. Україна: політична історія XX століття. Київ: Либідь, 2012. 624 с.
- 42.Лукиняненко І. Г., ред. Економічна історія. Київ: КНЕУ, 2006. 424 с.

- 43.Марочко В. І., Михайлюк О. Є. Соціальна історія України ХХ ст. Київ: Знання, 2010. 327 с.
- 44.Мельник Л. Г., ред. Економічна історія. Курс лекцій. Суми: Університетська книга, 2010. 664 с.
- 45.Нерод В. О. Історія у вимірах статистики. Київ: ІУ НАН України, 2014. 220 с.
- 46.Панчук М. І., ред. Історія української промисловості. Київ: Наукова думка, 2014. 520 с.
- 47.Пиріг Р. Я., ред. Україна в системі союдної економіки: документи і матеріали. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. 540 с.
- 48.Потульницький В. А. Історія української політичної думки. Київ: Либідь, 1994. 560 с.
- 49.Реєнт О. П., Сергійчук В. І. Нариси історії України. Т. 2. Київ: Альтерпрес, 2012. 520 с.
- 50.Рубльов О. С., Якубова Л. Д. Радянська модернізація в Україні 1929–1991 рр. Київ: Темпора, 2017. 464 с.
- 51.Смолій В. А., ред. Соціально-економічний розвиток України у ХХ ст. Київ: НАН України, 2009. 560 с.
- 52.Смолій В. А., ред. Україна ХХ століття: нариси суспільно-політичної історії. Київ: Альтернативи, 1999. 952 с.
- 53.Смолій В. А., ред. Україна: шлях до незалежності. Київ: Ніка-Центр, 2011. 400 с.
- 54.Українське суспільство в 1960–1980-х рр. Історичні нариси. Київ: ІУ НАН України, 2021. 959 с.
- 55.Федоренко В. Г. Реформи управління в СРСР 1965–1985 рр.: теоретичні засади і практика реалізації. Київ: КНЕУ, 2011. 256 с.
- 56.Шевченко С. В. Розвиток економічної думки в УРСР 1960–1980-х рр. Донецьк: ДонНУ, 2012. 230 с.
- 57.Шумейко В. П. Планово-ринкові засади господарювання в СРСР: реформа 1965 р. і її наслідки. Київ: Академія, 2018. 224 с.

58. Яковенко Н. М. Нариси історії України. Київ: Критика, 2018. 592 с.
59. Яремчук В. П. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби. Острог: «Острозька академія», 2009. 432 с.
60. Allen Robert C. *Farm to Factory: A Reinterpretation of the Soviet Industrial Revolution*. Harvard: University Press, 2003. 288 p. <https://www.hup.harvard.edu/books/9780691133952>
61. Berliner Joseph S. *Factory and Manager in the USSR*. Harvard: University Press, 1957. 372 p. <https://www.hup.harvard.edu/books/9780674492652>
62. Berliner Joseph S. *The Innovation Decision in Soviet Industry*. MIT Press, 1976. 324 p. <https://mitpress.mit.edu/9780262520283>
63. Birman Igor. *The 1965 Economic Reform in the USSR*. Institute for the Study of the USSR, 1967. 80 p. <https://oac.cdlib.org/findaid/ark:/13030/c8445tv5>
64. Bornstein Morris (ed.). *The Soviet Economy: A Book of Readings*. Richard D. Irwin, 1971. 600 p.
65. Bornstein Morris, Fusfeld Daniel (eds.). *The Soviet Economy: Toward the Year 2000*. D.C. Heath, 1980. 368 p.
66. CIA. *Kosygin's Proposals for Reorganizing Soviet Industry*. Washington DC, 1965. 12 p. <https://www.cia.gov/readingroom/document/cia-rdp79t00472a000400040001-5>
67. Ellman Michael (ed.). *Soviet Planning Today*. Cambridge University Press, 1971. 304 p. <https://www.cambridge.org/core/books/soviet-planning-today>
68. Ericson Richard E. "The Classical Soviet-Type Economy: Nature of the System and Implications for Reform." *Journal of Economic Perspectives* 5(4), 1991, 11–27. <https://www.aeaweb.org/articles?id=10.1257/jep.5.4.11>
69. Gregory Paul R., Stuart Robert C. *Soviet and Post-Soviet Economic Structure and Performance*. HarperCollins, 1994. 428 p. <https://www.scribd.com/document/553638226/>
70. Gregory Paul R., Stuart Robert C. *Soviet Economic Structure and Performance*. Harper & Row, 1981. 419 p. <https://books.google.com/books?id=KeMNFNaNT7MC>

- 71.Hanson Philip. *The Rise and Fall of the Soviet Economy*. Pearson Education, 2003. 288 p.
- 72.Joint Economic Committee, US Congress. *Soviet Economy in a Time of Change*. Washington DC GPO, 1979. 948 p.
<https://www.govinfo.gov/app/details/CHRG-96shrg58176>
- 73.Kornai János. *The Socialist System: The Political Economy of Communism*. Oxford University Press, 1992. 664 p.
<https://global.oup.com/academic/product/the-socialist-system-9780198287761>
- 74.Millar James R. *Politics, Work and Daily Life in the USSR*. Cambridge University Press, 1987. 352 p.
<https://www.cambridge.org/core/books/politics-work-and-daily-life-in-the-ussr>
- 75.Nove Alec. *An Economic History of the USSR 1917–1991*. Allen & Unwin, 1992. 452 p. <https://pinguet.free.fr/nove92.pdf>
- 76.Nove Alec. *The Soviet Economic System*. Allen & Unwin, 1977. 452 p.
- 77.Ofer Gur, Vinokur Aaron. *The Soviet Household under Socialism*. Cambridge University Press, 1992. 360 p. <https://www.cambridge.org/core/books/soviet-household-under-socialism>
- 78.Rutland Peter. *The Politics of Economic Stagnation in the Soviet Union*. Cambridge: University Press, 1993. 300 p.
<https://www.cambridge.org/core/books/politics-of-economic-stagnation-in-the-soviet-union>
- 79.Schroeder Gertrude E. *The Soviet Economy on the Brink of Reform*. US Congress, Joint Economic Committee, 1984.
<https://www.govinfo.gov/app/details/CHRG-98shrg98529>